

O PRÁVNÍ ÚPRAVĚ MANUFAKTURNÍ VÝROBY U NÁS V 18. STOLETÍ

Valentin Urfus

Na přelomu 17. a 18. století vznikají v našich zemích první manufaktury. Ekonomický a technický charakter manufaktury je nejpregnantněji všeobecně vyjádřen označením manufaktury jako „klasické formy kooperace, založené na dělbě práce“.¹ Cílem této práce je prozkoumat právní úpravu manufaktur tak, jak tento pojem běžně chápeme, to jest tak, jak jej vypracovaly politická ekonomie a ostatní společenské vědy. Manufakturu bude pro nás každý provoz, který místně soustřeďuje drobné výrobce, ještě snad i řemeslně pracující, v jediné výrobně, a kteří vyrábějí pod vedením a na účet jediného podnikatele — svého zaměstnavatele. Zde se vytváří optimální prostředí, prohlubující vždy více a více dělbu práce a prudce podporující další růst výrobních sil. Nutno ovšem stále mít na mysli, že jde o pojem vytvořený abstrakcí z mnohotvárné historické skutečnosti. Je třeba zvláště upozornit v této souvislosti na pojem t. zv. rozptýlené manufaktury, kde jednotliví řemeslní výrobci vyrábějí sice samostatně a místně odděleně, ale pod jediným společným vedením, ať již jediného podnikatele nebo celé společnosti. Takovou typickou rozptýlenou manufakturu byla u nás slavkovská manufaktura ve svých počátcích.² K rozptýlené manufaktuře, která takto zahrnuje to, co běžně označujeme jako domácí průmysl, měl blízko i t. zv. nákladnický systém, u nás ostatně se starou tradicí. Drobní domácí výrobci nebo i celé cechy, zvláště v oblasti textilní výroby, uzavírají zakázky s cizími obchodními firmami nebo jednotlivými faktory, kteří jim často dodávají i surovinu.³ Nákladnictví před-

¹ K. Marx, Kapitál, I., (Praha 1954), str. 362.

² J. Šebánek, Textilní podniky moravských Kouniců, Časopis matice moravské, 55, zvl. str. 163 — zahájení koncentrované výroby v jediném manufakturním domě ve slavkovské manufaktuře.

³ K celkové charakteristice i k podrobnostem srv. zvl. G. Aubin — K. Kunze, Leinener-

stavuje pronikání cizího obchodního kapitálu do našich zemí a významné je především proto, že formou komerčních vztahů vtahuje drobného výrobce do závislosti na kapitálu.⁴

Vyjasnění těchto skutečností je potřebné, chceme-li zdůraznit a konkretizovat výrobně-technický charakter manufaktur s místně soustředěnou výrobou v jedné provozovně. Bylo by totiž omylem se domnívat, že takovéto manufaktury je možno přesně ohraničit od nákladnictví nebo rozptýlené manufaktury. Je třeba upozornit, že ani v manufakturách s místně soustředěnými pracovníky zpravidla a v textilní výrobě zvláště — při čemž nutno podtrhnout, že textilní průmysl je vlastně jediným průmyslem této doby — neprobíhal celý výrobní postup od suroviny až k hotovému výrobku. I tyto manufaktury, zvláště textilní ve výrobě přádla, byly odkázány na domácí práci. Pochopíme pak také, proč privilegia pro manufaktury z rakouské oblasti dávají textilním podnikatelům právo zakládat přadláctví.⁵ Nelze tím ovšem rozumět nějaké poboční závody v dnešním slova smyslu. Naopak jde o podporu a zakládání přadláckých stavů domácích výrobců, kteří byli pak sítí faktorů přitahováni do manufakturní odvislosti. Podobně tak i privilegia linecké manufaktury řeší právě otázku zpronevěry polotovaru svěřeného k dalšímu zpracování.⁶ Proto také o manufakturách často hovoříme jako o apreturkách, neboť zušlechťovaly apreturními výrobními postupy hotový polotovar. Tak na příklad textilní manufaktury zušlechťovaly výrobky domácích tkalců, spojených s nimi faktoriemi. Zadávání práce samostatným výrobcům řemeslného rázu mimo manufakturu trvalo ostatně téměř do vzniku strojového průmyslu.⁷

Již tím, že musíme v našem výkladu odlišovat manufakturu s místně soustředěnou výrobou od rozptýlené manufaktury, dotýkáme se otázek terminologických. Jejich hlubší řešení si pak přímo žádá chaotická dikce pramenů 18. století. Ústředními body jsou zde názvy „manufaktura“ a „fabrik (fabrique)“. Je zásluhou novější literatury, že upozornila na tento problém.⁸ Její vývody o tom, že tyto termíny jsou v podstatě synonyma, nebo že „fabrik“ znamená převážně zpracovávání tvrdých látek zvl. za spolupůsobení ohně a „manufaktura“ označuje spíše nákladnější a přepychovější výroby, po případě, že v české a německé oblasti „fabrikou“ jsou častěji různá výrobní odvětví určitého druhu, jako sklárny, hutě a pod., „manufakturu“ naopak

zeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe, Stuttgart 1940, dále B. Mendl, Hospodářský vývoj Evropy, Praha 1947, nověji M. Husová, Manufaktura a továrna, Sborník pro hosp. a soc. dějiny I. (Praha 1946).

⁴ K tomu nejnověji Přehled čs. dějin I. (These), ČČH 1954 č. 2. (příloha), str. 72, § 8 (autor A. Klíma), jinak má i dobrou charakteristiku Husová, op. cit., str. 65, pozn. 5.

⁵ Cod. Austr. III., str. 781 (1713), k tomu dále J. Schreyer, Kommerz, Fabriken und Manufakturen des Königreichs Böhme, Praha a Lipsko 1790, I., str. 78, 205.

⁶ Cod. Austr. III. tamtéž.

⁷ Ig. Wildner, Das österreichische Fabrikenrecht, Vídeň 1838, str. 142—3.

⁸ Husová, cit. článek.

velkoprovoz nového výrobního sortimentů, jsou jistě správné. Bylo by je možno doplnit ještě poukazem na to, že „manufaktura“ znamená běžně výrobu, výrobní odvětví vůbec a to i řemeslné.⁹ Fabrikou je ale jmenována i rozptýlená manufaktura nebo nákladnický útvar. Podobně se užívá označení „manufaktura“ pro tytéž jevy.¹⁰

Analogicky s tím pak pro otázku zkoumání námezdných poměrů působí obtíže významová podvojnost výrazů „fabrikant, manufakturist“, znamenajících převážně dělníka, pracujícího v manufaktuře, ale téměř stejně často i řemeslníka a méně často podnikatele.¹¹

Konečně se společenského hlediska třeba stále pamatovat na to, že manufaktura byla po celé 18. století zjevem jen ojedinělým. Měla více méně raritní charakter, neboť „nemohla ani zachvacovati společenskou výrobu v celém jejím rozsahu, ani ji nemohla od kořene přetvořit. Tyčila se jako architektonická ozdoba na ekonomické budově, jejímž širokým základem bylo městské řemeslo a venkovský domácí průmysl.“¹²

Do téže doby, kdy u nás vznikají první manufaktury, klademe i vznik kapitalistických výrobních poměrů. Spolehlivým kritériem, které opravňuje k takovému hodnocení, je existence námezdné práce. Kapitalistické výrobní poměry předpokládají totiž od samého počátku „námezdného dělníka, prodávajícího svou pracovní sílu kapitálu.“¹³ Tuto okolnost zdůraznila i nejnovější sovětská literatura, řešíc otázku správného odlišení počátků manufocturního stadia kapitalismu v Rusku od zbožní velkovýroby, provozované nevolnickými pracovníky.¹⁴ Důležitost správnosti přesného rozlišení historických fakt tohoto druhu je pro naše poměry zvyšována tím, že ani u nás nechyběly hlasy, ochotné spatřovat počátky kapitalismu na příklad v hospodářských podnicích Valdštejnových, vyvolaných válečnými potřebami.¹⁵ Proto také při zkoumání

⁹ Schreyer, op. cit., I., str. 112; „...wird diese Manufaktur (= Wachsleinwandmanufaktur) in der Graf Kinskische Fabrike zu Pirkstein sehr in großen betrieben...“.

¹⁰ Na př. jihlavská plátenická společnost — o ní mnoho v ČDK V. G 5; velmi dobrý doklad na tuto situaci je i slavkovská manufaktura v počátcích, kdy neměla soustředěnou výrobu (Šebánek).

Zkratky užitých archivních fondů: Ústřední archiv ministerstva, ČKD — Česká dvorská kancelář, ČG Comm — České gubernium — commerciale.

¹¹ Na př. Schreyer, l. c., I., str. 114; dále J. H. G. v. Justi, Vollständige Abhandlung von den Manufacturen und Fabriken, Berlin 1789, I., str. 111, 152 a str. 156 (marginální poznámky).

¹² Marx, l. c., I., str. 396.

¹³ Tamtéž, str. 360.

¹⁴ A. M. Pankratova, O roli tovarného proizvodstva pri perechode ot feodalizma k kapitalizmu, Voprosy istorii, 1953, č. 9. K otázce záplatnosti práce v nevolnických manufakturách srv. E. S. Vilenskaja, O charaktere russkoj posessonoj manufaktury, Voprosy istorii, r. 1954, č. 2.

¹⁵ Srv. H. Hallwich, Anfänge der Groß-Industrie in Oesterreich, Vídeň 1898, staví Valdštejna do počátků dějin českého průmyslu, ač právě jeho líčení je dokladem toho, že Valdštejnovy podniky nepřekročily rámec cechovní. — A. Ernstberger, Wallenstein als Volkswirt im Herzogtum Friedland, Liberec 1929, str. 81 — informuje sice o krejčovské dílně na jičínském zámku s 80 dělníky a označuje ji za manufakturu; tento podnik nelze však právem považovat za první manufakturu, neboť šlo o nárazovou akci, zřízenou „ad hoc“,

právní úpravy manufakturního stadia kapitalistických výrobních poměrů je nutno především se zabývat námezdnou prací. Vznik kapitalistických výrobních poměrů nelze na druhé straně však spojovat jen s přímým založením manufaktury s místně soustředěnou výrobou. Nové kapitalistické výrobní poměry vznikají rovněž přeměnou obchodního kapitálu v průmyslový v nákladnictví a v rozptýlené manufaktuře, kde komerční vztahy plní funkci námezdné práce¹⁶

Dosud daleko a naprosto převládajícím způsobem feudální zbožní výroby byla řemesla organisovaná v cechy. Jak známo, k typickým znakům cechovní soustavy, která je právním výrazem feudálního způsobu řemeslné zbožní výroby, náleží především to, co bývá označováno jako cechovní monopolismus. Cech byl totiž výlučně oprávněn k výrobě určitého druhu zboží v rámci určité oblasti. Jednotlivec mohl tedy řemeslnou výrobu provozovat jen potud, pokud přináležel k cechu, pokud byl cechovním mistrem. Získání mistrovského práva bylo cechovní korporací vázáno na řadu podmínek, často velmi těžko splnitelných, alespoň pro tovaryše, který nebyl příslušníkem nebo příbuzným rodiny cechovního mistra, nebo měšťanem. Tím se z mistrů a jejich rodin vytvářela uzavřená skupina uvnitř cechu, kam nebylo lehké proniknout. Podobně i cechovní předpisy, nutící jednotlivého mistra k zaměstnávání jen určitého, přesně limitovaného počtu tovaryšů, bránily rozvoji výrobních sil ještě podstatněji. V takovýchto poměrech ovšem pro manufakturu mnoho místa nebylo, mohla vzniknouti tedy jen mimo rámec cechovní soustavy a proti ní. Proto potřebovala ke svému vzniku zhusta podpory feudálního státu.

Naše první manufaktury vznikají v lůně feudálního absolutismu posledních Habsburků. Feudální absolutismus se k nim chová příznivě a dokonce je přímo podporuje. Přesto však nelze upřít jejich vzniku velkou dávku živelnosti. Platí to u nás na příklad pro Moravu, kde známe dokonce dva pokusy tohoto druhu, pozoruhodně theoreticky fundované, ještě před vlastními hlasateli oficiální rakouské merkantilistické kameralistiky.¹⁷

Neutěšený, ba katastrofální hospodářský stav habsburského soustátí na konci 17. století, způsobený vleklými a těžkými boji s osmanskou expanzí, bojem s uherským stavovským separatismem a soupeřstvím výbojného absolutismu Ludvíka XIV. — to vše nutilo dvorskou skupinu feudálů ve Vídni, aby hledala nějaké východisko a uvažovala o nápravě. Zvláště akutní pro ni bylo nebezpečí stále vzrůstajícího státního dluhu, které jí bránilo provádět a uskutečňovat řadu svých mezinárodních plánů. Pro vzory nebylo třeba chodit daleko. Vždyť Colbert byl mužem, kterému bylo dlužno především přičísti zásluhu o sílu nejnebezpečnějšího a posléze i úspěšnějšího francouzského protivníka. „Oester-

k vystrojení vojska r. 1632, jejíž hospodářská aktivita záležela ve spojení s vojenským podnikáním (Přehled, str. 59) a která neměla žádného kontaktu s trhem.

¹⁶ Srv. Přehled, str. 70, 77, dále Husová, l. c., str. 65, pozn. č. 5.

¹⁷ Šebánek, l. c., str. 103—4. R. 1663 učinil moravský zemský advokát Fabián Šebestián Malivský z Maliv moravskému zemskému sněmu návrh na zřízení nákladnické společnosti, nadané privilegovaným monopolem na 60—80 let.

reich über alles, wenn es nur will“ přestávalo být v mnohém v hospodářské a živnostenské politice Josefa I. a Karla VI. jen heslovitým názvem theoretického spisu a stávalo se prakticky prováděným programem.¹⁸

Ideologický výraz potřeb feudálního absolutismu v tomto směru — merkantilistická nauka — nebyla nikterak nakloněna v první řadě cechům, neboť v nich právem spatřovala hlavní překážku v uskutečnění svých plánů. Nechybí skutečně ani úvahy o jejich úplném odstranění. Zatím však merkantilismus inspiruje stát jen k uzákonění řady změn v cechovní soustavě. Výsledkem je útok na cechy jako samosprávné korporace řemeslných malovýrobců. Feudální absolutismus tak omezil především jejich samosprávu.¹⁹ Cechovní monopolismus však zůstal nadále.²⁰ Základy starší cechovní soustavy — statutární činnost a panovnická privilegia — byla nahrazena zprvu povinnou aprobační státní pro cechovní předpisy a posléze obecně závazným legislativním aktem, generálními cechovními artikuly. Zůstala dále především podmínka příslušnosti k cechu, jako základní předpoklad pro výrobní provoz řemeslnického malovýrobce. Cechovní mistr mohl také zaměstnávat jen cechovní tovaryše, t. j. v cechovním rámci odborně vycvičené námezdné pracovní síly. Nové předpisy z 18. století přinesly i jiná zmírnění toho, co je běžně nazýváno cechovními nešvary (= „Missbräuche“) u soudobých autorů.²¹ Z daleko pozdějších předpisů je však nejlépe patrné, jak zvolna byly prosazovány zásady, směřující k odstranění různých výrobních omezení, zvláště v textilní výrobě a jak jen deklarující charakter měly normy z počátku 18. století.²²

I když cechovní systém byl převládající, přece však jeho výlučnost nebyla bezvýjimečná. Půjde zde především o skupinu necechovních řemeslníků, kteří byli výsadami habsburských panovníků oprávněni vyrábět mimo cechovní rámec, zvláště jako dvorští dodavatelé (= „Hofbefreyte“). Jejich práva rozšířilo proti cechům orientované živnostenské zákonodárství Karla VI., takže nadále bylo možno na základě „ochranného oprávnění“ či „dekretu“ (=

¹⁸ Ze starších souhrnných prací se této otázky dotýkají: K. Hoch, *Čechy na prahu moderního hospodářství*, Praha 1936, M. Volf, *Sociální a politické dějiny československé v hlavních obrysech*, Praha 1948, z nejnovějších *Přehled*, kap. 6, 8, hlavy IX.; „Oesterreich über alles, wenn es nur will“ je název proslulého spisu F. V. v. Hörnigka, který se stal skutečnou biblí rakouských merkantilistů.

¹⁹ Nejprve t. zv. řemeslnický patent („Handwerksgenerale und Fundamentalpatent“) z 16. XI. 1731 (srv. *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780*, I., str. 204, č. 110) a „generální cechovní artikule“ z 5. I. 1739.

²⁰ Proti cechovnímu monopolismu směřovaly již úvahy J. J. Bechera a V. v. Schödera — srv. H. Rizzi, *Das österreichische Gewerbe im Zeitalter des Merkantilismus*, str. 78 (*Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, sv. XII. Vídeň, Lipsko 1903), J. Gruber, *Průmyslová politika („Česká politika“)*, sv. IV., Praha 1911, str. 194 a n., k otázce cechovního zákonodárství a dalšího vývoje cechů v 18. stol. i K. Příbram, *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik*, Lipsko 1907, I., str. 9 a n.

²¹ Je to především numerus clausus v udělení mistrovského práva a zaměstnávání určitého počtu tovaryšů, cechovními předpisy přesně limitovaného — Příbram, l. c., str. 10.

²² Srv. n. př. *Sammlung*, IV., str. 507, č. 814, nař. z 12. VIII. 1765 — plátenický mistr může vyrábět na libovolném počtu stavů a může stejně tak zaměstnávat i libovolný počet tovaryšů a učňů.

= „Schutzdekret“²³) provozovat řemeslo i tehdy, nemohl-li řemeslník získat mistrovské právo.²³

Na druhé straně cechovní výlučnost se málo uplatňovala na venkově. Především poddaný, zpravidla na náklad své vrchnosti v městském cechu vyučený, provozoval pro potřeby vrchnosti svoje řemeslo. Vrchnost však najímala mezi svou čeleď i městské cechovní tovaryše.²⁴

Kromě toho bylo možno, aby zvláště obchodní podnikatel využil cechovně oprávněného mistra. Vznikl zde tedy svérázný útvar v podstatě již kapitalistického podnikání na okraji cechovní soustavy.²⁵ I v pozdější době bylo obvyklé, že kapitalista velkovýrobní provoz prováděl prostřednictvím zpravidla v cechu vyučeného tovaryše, mistra, který získal podnikatelská práva. Byl to oblíbený prostředek kapitalistů židovského původu, kterým řada feudálních zábran společenských i právních se strany oficiálně katolické feudální společnosti bránila v soutěži s křesťanskými podnikateli.²⁶

Formy přímé státní podpory manufakturního podnikání byly různé. Na prvním místě nutno jmenovat udělování panovnických privilegií, spojených s řadou výsad na určitý počet let. Použití privilegia pro úpravu právního postavení manufaktur je v podstatě jen pokračováním starší tradice feudální hospodářské a živnostenské politiky od prvních počátků feudálního absolutismu. Při tom použití privilegia je usnadněno právě tím, že u manufaktur šlo v mnohých případech o zavádění nových druhů výroby, na kterých měl stát zájem, jak to vyjadřovala jeho kameronistická ideologie.²⁷ Mohl je tedy privilegiem dobře preferovat.

Kromě udělování privilegií zakládají se vzorné manufakturní „domy“ ve státní režii, obchodní společnosti pro zámořský obchod, nešetří se úvěry a státními podporami, stát buduje nové orgány se speciálním posláním a zavádí i dozor nad řemeslnou výrobou.²⁸

Již letmé srovnání počátků manufaktur s podobnými podniky z konce 18. stol. stačí k poznání, že vývoj manufakturního stadia kapitalistické výroby u nás nelze podat v jediném období. Při bližším přihlédnutí k celé otázce objeví se, že požadavkům, které klademe na periodisační dělitko vyhovuje polovina resp. šedesátá léta století.

²³ Srv. Příbram, l. c., str. 18., Gruber, l. c., str. 197.

²⁴ Srv. níže pozn. 71a.

²⁵ Tuch-Reglement im Hertzogthum Ober- u. Nieder Schleissien z r. 1718, Art. V., §§ 2,3.

²⁶ Schreyer, l. c., I., str. 232.

²⁷ V žádostech a memoriálech různých žadatelů o privilegia nalézáme přesně specifikované druhy výroby, které ukazují na to, že jde o nové u nás dosud neznámé výrobní postupy — srv. na př. Č G Comm. A 1 (1751), tamtéž E 1 (1729) — výroba damascenské oceli. Srv. dále J. Šmída, Privilegia jako prostředek hospodářské politiky v Čechách v letech 1700—1730, Čas. společ. přátel starožitností, LIX., Praha 1951.

²⁸ Srv. cit. práce Příbramovy, Hallwichovy a Gruberovy, dále zvl. H. J. Hatschek, Das Manufakturhaus auf Tabor in Wien (Staats- und Socialwissenschaftliche Forschungen, sv. VI. seš. 1., Lipsko 1886) zvl. str. 3 a n., pro dějiny vzorného manufakturního domu str. 29 a n.

Manufaktura prvé poloviny století je opravdu ojedinělá a je téměř zcela záležitostí šlechtickou nebo prelátskou. Ve městech se setkáváme nanejvýše s manufakturou provozovanou některým byrokratickým šlechticem, činným v nových speciálních „manufakturních“ orgánech absolutistického státu nebo s manufakturou ve státní (zemské) režii.²⁹ Příčinou je značné hospodářské a politické oslabení měst od počátku feudálního absolutismu u nás a poměrná kapitálová síla velkostatkářské šlechty. Vedle toho u jednotlivých šlechtických podnikatelů působí i jejich úřední činnost na vedoucích místech opět oněch „manufakturních“ státních orgánů nebo jejich styk se zahraničím, což je sbližuje s myšlenkou podnikat ve vlastní manufaktuře, kam zvou cizí mistry a odborníky, a kterou provozují svými úředníky, podílejícími se zpravidla na zisku (hr. Valdštejn, Chamaré, Kinský). Jen vyjimečně v okrajových oblastech českého státu se setkáváme i s měšťanským podnikatelem. Šlechtická manufaktura má ostatně někdy až ráz pokusnického rozmaru ekonomisujícího velmože — jak tomu bylo na sloupském panství hr. Kinského.³⁰

Druhá polovina století nejen, že vykazuje daleko hojnější počet manufakturních podniků, ale manufaktura ztrácí především svůj patrimoniální charakter. Podnikateli přestávají být místní šlechtičtí velmoži a do popředí vystupují vždy více měšťanští nebo z poddanských vrstev pocházející podnikatelé. Je to způsobeno akumulací obchodního kapitálu v rukou nešlechtických společenských tříd. Úspěšní měšťanští nebo i poddanští obchodníci a faktoři nahromadili ze svých obchodních spojení s domácí průmyslem textilním, zvláště při jeho státem podporovaném rozvoji po ztrátě Slezska, značné kapitálové sumy, takže mohli uvažovat o jejich průmyslové investici.

Tato situace se také velmi jasně odráží ve formách úpravy právního postavení manufaktur. Právní postavení každé jednotlivé manufaktury je určováno panovnickým privilegiem, které jí propůjčuje výrobní a obchodní monopol, širě nebo úžeji teritoriálně omezený. Monopolní oprávnění však v druhé polovině století mizí a z manufakturního privilegia, které již neposkytuje manufaktuře práva na výlučnou výrobu určitého druhu zboží, se stále více stává státní povolení. To je pak dovršeno vznikem nové soustavy továrních povolení,³¹ která v mnohém navazují na stará privilegia. Od poloviny století se k privilegiu a později k továrnímu povolení řadí další činitel, určující právní postavení — obecný státní předpis.

Důležitou je okolnost, že zásada privilegovanosti přežívá v úpravě právního postavení manufaktury vlastní privilegia a uplatňuje se ještě v továrních povo-

²⁹ Pražská hedváb. manufaktura (Č D K V G 5), textorská továrna v Praze, která byla později převzata do státní režie — Schreyer, l. c., I., str. 217, řediteli obou byli byrokratičtí šlechtici, komerční radové Glauchow a Westerhold.

³⁰ K postavení měst srv. J. Klepl, Královská města česká počátkem 18. stol., ČČH — XXXVIII.; ke Kinskému a ostatním srv. Hallwich, l. c., str. 48 a n.

³¹ Termín „tovární“ je zde odůvodněn textací předpisů („förmliche Landes-Fabriks-Befugnisse“) i užíván v soudobé literatuře, ač o továrny v historicko-ekonomickém slova smyslu nešlo. Zavádět sem jinak důsledně užívané označení „manufakturní“ by bylo jistě nevhodné.

leních poslední čtvrti 18. stol., kde je doplňována reglementací manufakturního podnikání státem, neboť propůjčování výsadních oprávnění je nadále vyhrazeno určité skupině velkých manufakturních podniků.

Pro konkurenční soupeřství liberalismu minulého století je ovšem v těchto poměrech málo místa. Monopolní manufaktura pro nedokonalost organizace výroby a v důsledku toho i nákladnost stěží konkurovala lacinější domácí výrobě.³² Po zániku manufakturního monopolismu začínají spolu zápasit i jednotlivé podniky. Malá technická úroveň a nedostatek pracovních sil, jakož i komerční výsady, určující předem skladovými a prodejními právy konkurenční sílu manufaktury, vyvolávají svérázné formy v právní úpravě, vedoucí k ochraně průmyslového tajemství a k utužení námezdného poměru dělníků.

*

Víme již, že právní postavení každé jednotlivé manufaktury prvé poloviny 18. stol. určovalo panovnické privilegium, pro ni zvláště panovníkem udělené.³³ Při tom však udělení privativa nebylo zřejmě nezbytnou podmínkou vzniku manufakturního podniku. Tam, kde manufaktura s místně soustředěnou výrobou vznikla z rozptýlené, zvláštní privilegium se neudělovalo, ani se o ně nežádalo.³⁴ Na druhé straně však mocný šlechtic se o udělení privilegia živě uchází a nešetří námahou, když je mu odmítáno.³⁵ Podobně i tam, kde neznáme privilegium při založení, je udělováno asi později šlechtickému podnikateli privilegium ke zřízení skladu.³⁶ Lze tedy s jistou výhradou soudit na to, že, ač privativum nebylo nezbytnou náležitostí k založení manufaktury, přece o jeho udělení bylo usilováno pro jeho výhodnost, ať již při založení nebo později. To bylo patrně obvyklé při zakládání manufaktury s místně soustředěnou výrobou pro její investiční nákladnost vždy, takže vzniká dojem, jakoby privilegium bylo něčím, bez něhož manufaktura nemůže vzniknouti. Tím si vysvětlíme i zájem o privilegia u šlechtických podnikatelů, jejichž společenské postavení samo mohlo s jistým úspěchem čelit případným stížnostem měšťanských cechovních výrobců.

O privilegium se zásadně žádalo. Žádost byla adresována přímo panovníkovi. Reakcí, kterou žádost vyvolala, bylo šetření,³⁷ které prováděly státní orgány

³² Je to právě n. př. případ textorské manufaktury (Schreyer, l. c., str. 217, I.); jinak velmi dobré je statistické srovnání, které má Volf, l. c., str. 124, kde čerpá údaje z Rieggera a Příbrama.

³³ Manufakturní privilegia bývají různě označována: privilegium privatum, privativum, Freyhey, privilegium cum jure prohibendi, Schutzprivilegium a pod.

³⁴ Srv. Šebánek, l. c., str. 117, 163 a líčení vývoje slavkovské manufaktury vůbec, zvl. i str. 154.

³⁵ Šebánek, l. c., str. 98, 110, 166 — jednání o privilegium na výrobu mlynářských pláten a kreponu pro Dominika Ondřeje hr. Kounice.

³⁶ Schreyer, l. c., I. str. 137. Usuzujeme tak, protože zakládací privilegium hornolitvovské manufaktury neznáme a na druhé straně pozdější doklad (Schreyer) výslovně mluví o tom, že manufaktura je privilegována v tomto směru.

³⁷ Srv. k tomu spisový materiál v Ústředním archivu ministerstva vnitra (Č G Comm.)

(nejčastěji zemské). Jeho účelem bylo zjistit vhodnost udělení privilegia dle žádosti. Po tomto šetření nebo již jako přílohu k žádosti podával žadatel svoje vyjádření (memoriál, pro memoria), kde blíže konkretisoval svoje postulaty.³⁸ Memoriál býval již rozdělen na jednotlivé články podobně jako privilegium. Lze jej vůbec označit za žadatelovu anticipaci privilegia. Skutečnost, že udělené privilegium bylo obsahově shodné s memoriálem má heuristický význam pro dnešního badatele. Dovoluje totiž užít memoriálů tam, kde neznáme originál privilegia. Udělení privilegia bývalo vyhlašováno po krajích.³⁹ Toto vyhlášení svědčí právě o obsahové shodě memoriálů a udělených privilegií. Jinak předpokladem udělení byl i souhlas pozemkové vrchnosti⁴⁰ u podnikatele — vrchnostenského úředníka nebo podnikatele poddanského původu.

Privilegium osvobozovalo manufakturu především od jakékoliv pravomoci cechů nad výrobou.⁴¹ Rovněž privilegiem od cechovní závislosti byli osvobozeni necechovní dvorští dodavatelé (= „Hofbefreyte“). Významnou právě na tomto místě je skutečnost, která nám dovoluje konstruovat přímý vývoj manufakturních výsad z právního postavení těchto necechovních řemeslníků. Tak nejstarší privilegium rakouské linecké manufaktury a nejstarší privilegium manufakturní snad vůbec, uděluje podnikateli práva „eines Befreiten“.⁴²

Postavení manufaktury zcela mimo cechovní soustavu je nejlépe patrné z toho, že podnikatel je privilegiem oprávněn zaměstnat ve své manufaktuře zásadně neomezené množství námezdných pracovních sil.⁴³ K tomu nutno doložit, že ani charakter těchto pracovních sil nebyl nikterak blíže určován. Je to nepochybně jedna z vlastností, které manufakturu kvalitativně odlišují od cechovní řemeslné výroby, neboť tam, kde různá, třeba velmi příbuzná odvětví výroby byla samostatně organizována cechovně, právě tato organizace nedovolovala sloučit výrobně tovaryše, jí od sebe oddělené. Možnost zaměstnávat v manufaktuře dělníky (tovaryše) různých příbuzných odvětví, která patří opravdu k nejvlastnějším principům manufakturního stadia výroby, velmi dobře ukazuje, proč byla manufaktura označena „klasickou formou kooperace“.⁴⁴

v registratuře českého gubernia; jiný případ uvádí Šebánek, l. c. str. 167 — rakouská i česká kancelář r. 1705 zamítla žádost hr. Kounice o udělení privilegia na výrobu mlynářských plátů a kreponu s odůvodněním, že udělení by znemožnilo vznik jiných podobných manufaktur — další dobrozdání mají podat zemské vlády.

³⁸ Nazýval se někdy i „projekt“ srv. Č G Comm. A 8 (1724).

³⁹ Srv. Č G Comm. A 1 (1751) — povolení privilegia je oznámeno reskriptem a je obsahově stejné s memoriálem. Výtah z reskriptu je publikován po krajích. Publikáční akty jsou označovány jako „protestation, Verordnung“ (tamtéž, A 1 1752).

⁴⁰ Srv. Č G Comm. A 8 (1724).

⁴¹ Srv. Č G Comm. A 1 (1751) — osvobození od pravomoci cechů výslovně i co do práva volně své zboží prodávat.

⁴² V. Hofmann, Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte, (Archiv für österreichische Geschichte sv. 108, XXX., Vídeň 1920), I., privilegium z 11. III. 1672 je publikováno v příloze, jinak srv. zvl. str. 358.

⁴³ Srv. Č G Comm. E 3 (1720) — kde je toto oprávnění formulováno velmi všeobecně — pregnantnější formulaci má privilegium z rakouské oblasti pro zrcadlářnu v Neuhausu (Cod. Austr. III. str. 728 1723).

Oprávnění, které charakterisuje úpravu právního postavení manufaktur tohoto období nejvíce, je privilegiem manufaktuře udělený výrobní a obchodní monopol.⁴⁵ V literatuře bývá poukazováno na jistou paradoxnost této situace. Zatím co prý merkantilismus a absolutistický stát potírají theoreticky i legislativně jeden monopolismus, totiž monopolismus cechů, zavádějí na druhé straně totiž činitele v privilegiích nový druh monopolu.⁴⁶ Je otázkou, zda zde můžeme o paradoxnosti hovořit, nebo přesněji zda vůbec je na místě problém takto stavět. Manufakturní monopolismus byl zcela vědomým nástrojem, užívaným státem a merkantilismem theoreticky zdůvodňovaným, k podnícení podnikatelského zájmu.⁴⁷ O tom, že existovalo opravdu takovéto vědomí o účinnosti tohoto prostředku, svědčí případ, kdy stát odpírá i mocnému šlechtici, a to již velmi záhy udělení monopolu tam, kde se domnívá, že jeho udělení by bylo překážkou dalšího vývoje.⁴⁸ Konečně nutno mít na paměti, že v této době počátků manufaktur nebylo možno počítat s nosnou silou vzájemného konkurenčního závodění jednotlivých podniků, jako spíše naopak s málo úspěšným soutěžením s výrobně laciným domácíým průmyslem. Před tímto nebezpečím bylo nutno podnikatele, který zhusta měl vlastně svou první a jedinou manufakturou v určitém výrobním odvětví dokázat rentabilitu manufakturního podnikání, chránit právě udělením monopolu a zajistit mu tak zisk.⁴⁹

Manufakturní monopol byl časově a místně omezen.⁵⁰ K monopolním oprávněním patří i „jus prohibendi“ ojedinělého dokladu. O jeho obsahu doklad však neinformuje. Jen domněnkou lze hledat podobnost s konfiskacemi ve prospěch linecké manufaktury v Rakousku.⁵¹

Jinou v privilegiích tradičně přicházející výsadou je osvobození od povinnosti ubytovat vojsko. Je různého rozsahu — někdy zahrnuje jen provozovnu, jindy i obytné objekty — a stejně tak je i různého obsahu — jednou se osvobozuje vůbec, po druhé se povoluje jen reluce.⁵²

Nedostatek volných námezdných pracovních sil, vlastní počátkům manufakturního stadia, vysvětluje zvláštní oprávnění neobyčejně významné pro

⁴⁴ Č G Comm. A 1 (1752), stejně i v pozn. č. 43 citované privilegium rakouské.

⁴⁵ Marx, Kapitál, I., str. 333, jinak n. př. Rizzi, l. c., str. 77 a téměř všechnu ostatní citovanou literaturu; dále Č G Comm. A 1 (1751) — žadatel žádá o udělení privilegia „cum jure prohibendi“ a vyvážet výrobky všude, kde tomu nebrání žádné dosud udělené privilegium nebo zákaz; další doklad i n. př. tamtéž A 1 (1753).

⁴⁶ Srv. Rizzi, l. c., str. 78, Šebánek, l. c., str. 104.

⁴⁷ Marx, l. c., str. 333, W. G. Kopetz, Allgemeine österreichische Gewerbs- Gesetzkunde, Vídeň 1830, II. str. 16.

⁴⁸ Šebánek, l. c., výše pozn. č. 37.

⁴⁹ Kopetz, l. c., II. str. 16.

⁵⁰ K teritoriální omezenosti n. př. Č G Comm. A 1 (1752) — udílí se privilegium na výrobu drátů v celém království českém; k časové omezenosti je řada dokladů — n. př. tamtéž E 3 (1720) — privilegium Karla VI. na 15 let, jinak běžné v každém spisovém materiálu, týkajícím se udílení privilegií; z literatury n. př. Hallwich, l. c., str. 43 a další cit. literatura.

⁵¹ Hofmann, l. c., str. 363, 369.

⁵² n. př. Č G Comm. A 8 (1724); reluce a osvobození obytných budov tamtéž, E 3 (1720).

tuto dobu vzniku kapitalismu u nás. Je to oprávnění v manufaktuře nuceně zaměstnat žebráky a tuláky obojího pohlaví.⁵³ Kdo prováděl vyhledávání a zadržení takovýchto osob, kdo je do manufaktury dodával, na to nelze jednoznačně odpovědět. Byly to krajské úřady, čemuž by mohl nasvědčovat fakt vyhlašování uděleného privilegia v krajích, či patrimoniální orgány? Poslední možnost je snad pravděpodobnější, poněvadž doklad se týká manufaktury v rámci vrchnostenského patrimonía, která, jak ještě uvidíme, vykonává určitou policejní jurisdikci.⁵⁴ Nelze tedy snad ani vyloučit, že manufaktura je zadržovala sama.

Již samo udělení privilegia manufaktuře svědčilo o tom, že stát chce manufakturu podporovat, že tato se těší jeho přízni a ochraně. Přesto však je to znovu v obsahu manufakturního privilegia zdůrazněno tím, že se manufaktura staví pod zvláštní přímou ochranu státní — „salva guardia“. Vnější výrazem je právo užívat zemského resp. císařského znaku.⁵⁵ Manufaktura mívá i právo na označení svého zboží ochrannou známkou.⁵⁶

Manufakturní privilegium neeximovalo manufakturu z řádné jurisdikce. Uvážíme-li patrimoniální charakter manufaktur, není třeba snad vůbec v této oblasti otázku klást. Tam však, kde vyjimečně přichází v úvahu občanský podnikatel, jako na př. ve Slezsku, snad se daly pokusy podobné důsledky z privilegia vyvozovat. Svědčilo by o tom výslovně zdůraznění toho, že manufaktura má zůstat „in realibus et personalibus“ podřízena dosavadní jurisdikci.⁵⁷ Ve věcech komerčních a výrobních ovšem manufaktura podléhala novým speciálním orgánům absolutistického státu. Tyto nově, právě pro správu manufakturní výroby⁵⁸ vybudované orgány, t. j. manufakturní kolegium, po př. konsses representace a komory,⁵⁹ neměly jurisdikční pravomoci nad manufakturami, dělníky i podnikateli.

K vystižení charakteru manufakturního dělnictva třeba v první řadě si uvědomit úlohu dělby práce a růstu výrobních sil při jeho vytváření. Především bychom očekávali, že prohlubující se dělba práce vyrovná rozdíly v různém stupni odbornosti, přesně rozlišovaném cechovně organisovanou řemeslnou malovýrobou a počne vytvářet jednotný pojem dělníka. Tomu tak v manufakturách a to ještě po celé 18. stol. není. Naopak zcela běžně se hovoří po

⁵³ Č G Comm A 8 (1724); Přehled, str. 77, § 1 — počítá toto oprávnění přímo ke znakům vrcholící původní akumulace.

⁵⁴ Srv. níže pozn. č. 93.

⁵⁵ Č G Comm. E 3 (1720); srv. dále Cod. Austr. III. str. 728 (1713) a Hofmann, l. c., str. 361, 369.

⁵⁶ Č G Comm. A 8 (1724); tamtéž A 1 (1751).

⁵⁷ Tamtéž, E 3 (1720).

⁵⁸ Termín „manufakturní“ zde nutno chápat v širším významu — je to veškerá po př. i cechovně organisovaná výroba, která je předmětem zvláštní péče státu, srv. výše pozn. č. 9.

⁵⁹ I zde, jako v jiných oborech státní správy kvetlo čilé pokusnictví: 1705 — komerční deputace (pro Čechy); 1714 manufakturní kolegium; 1724 komerční kolegium; 1748 konsses zemské deputace; později konsses při representaci a komore; 1752—3 opět manufakturní kolegium vedle konssesu a konečně 1757 spojením konssesu a kollegia — „Conssessus in commercialibus et manufacturistics.“ (Srv. k tomu Gruber, l. c., str. 206 a n.)

cechovně - řemeslnickém způsobu o tovaryších, mistrech, učednicích a nově o nevyučených pomocných dělnících. Tito pomocní, nekvalifikovaní dělníci jsou opravdovou novotou, kterou přineslo manufakturní stadium kapitalistické výroby. Vysvětlení nutno hledati jedině v rozvíjející se dělbě práce. Různé úkony, které ve výrobním procesu původně vykonávala jediná osoba se dělí sice mezi více osob, avšak jejich jednodušší nebo složitější, hrubší nebo jemnější povaha působí při tom, že tyto individuální pracovní síly vyžadují velmi různý stupeň vyškolení.⁶⁰ Tedy, „ačkoliv rozklad řemeslné činnosti snižuje náklady na vyučení a tudíž i hodnotu dělníka, zůstává pro obtížnější dílčí práci nutnou delší výuční doba“.⁶¹ Manufaktura na jedné straně rozvíjí až „k virtuositě jednostrannou specialitu“⁶² a zakládá tak „hierarchii pracovních sil“. Na druhé straně „k hierarchickému odstupňování přistupuje jednoduché dělení dělníků na vyučené a nevyučené“.⁶³ Při tom však „zůstává počet nevyučených velmi omezen pro převážný význam vyučených dělníků“.⁶⁴ To platí v podstatě pro charakter manufakturního dělnictva celého 18. stol. a ovšem také pro povahu právní úpravy jeho pracovních poměrů.

Pro prvou polovinu století je příznačné, že toto hierarchické odstupňování dle různých stupňů odbornosti je spojeno s rozdíly národnostními. Stojí zde tedy dvě skupiny dělnictva vedle sebe, ba snad i proti sobě⁶⁵ — cizinci a domácí dělníci.

Vystihnouti přesně sociální původ cizinců je dosti těžké. Domácí dělníci pak pocházeli z velké většiny z poddanských, v malé míře jednotlivci z městských vrstev. Cizinci nejen že zaujímali postavení továrních mistrů, vedli provoz manufaktury a stáli tak na vrcholku oné „hierarchie pracovních sil“, ale zvláštnost jejich postavení byla určována ještě jedním činitelem. Byli totiž podnikatelem povolávání především k instruování a zacvičení domácích dělníků do nových výrobních postupů.⁶⁶ Tím lze si také vysvětliti negativní stanovisko domácích dělníků k nim.⁶⁷

O právní úpravě pracovního poměru samého máme k dispozici jen málo přímých dokladů, chybí především vůbec jakýkoliv obecný státní předpis. Základem námezdného poměru je ovšem smlouva. Písemně s přesně stanovenými podmínkami se vyhotovuje jen s cizinci, s cizími odborníky.⁶⁸

⁶⁰ Marx, Kapitál, I., str. 376.

⁶¹ Tamtéž, str. 395.

⁶² Tamtéž, str. 377.

⁶³ Tamtéž, str. 376.

⁶⁴ Tamtéž, str. 394—5.

⁶⁵ Srv. níže pozn. č. 67.

⁶⁶ Č G Comm. A 8 (1724) — hr. Gallasová odůvodňuje tak, proč podporuje žádost svého úředníka Eliáše Kesslera, který zřizuje na jejím panství Hrádku (Grottau) manufakturu, o poskytnutí ochrany cizím nekatolickým mistrům; J. Richter, Materialien zur Geschichte der Duxer Manufaktur, MVGDB 71, str. 129, č. 6.; pro jejich instruktorské postavení — srv. tamtéž, str. 134, č. 16.

⁶⁷ Richter, l. c., str. 128, č. 4.

⁶⁸ Richter, l. c., str. 128, č. 1.

Pokusme se v této souvislosti zodpovědět otázku, jakými právními pravidly se spravoval, třebaš jen obyčejově, právní poměr námezdných manufakturních pracovníků. Nečetné doklady a zmínky pozdější doby nás opravňují k závěru, že šlo o pravidla čeledního poměru,⁶⁹ kterými se pro pracovní poměry v manufakturách řídili podnikatelé. Zájem podnikatelů na uplatnění těchto zásad při nedostatku jiných předpisů lze dobře pochopit s hlediska oprávnění, která čelední poměr dával zaměstnavateli, zvláště vůči jeho zaměstnanci - čeledínu, který svémocně službu opustil. Skutečně také předpisy čeledních řádů o „sběhlé čeledi“ a „odlákávání čeledi“ jsou v tomto směru předchůdcem zákonodárství druhé poloviny 18. stol. o odlákávání pracovníků a skončení pracovního poměru.⁷⁰ Proti této domněnce by bylo snad možno uplatňovat námitku, na první pohled závažnou. Dle ní by bylo snad vůbec zbytečné uvažovat o čeledním právu pro pracovní poměry manufakturního dělnictva, neboť vzhledem k patrimoniálnímu charakteru manufaktur bychom dobře mohli vystačiti s poměrem prostě poddanským. Svého poddaného pak podnikatelská vrchnost mohla by snadno přinutiti k čemukoliv a nepotřebovala by se odvolávati na čelední poměr. Přesto však se domníváme, že tuto námitku lze s úspěchem vyvrátiti. Všeobecným důvodem pro to je již okolnost, že i tam, kde vrchnost užívala, na příklad ve svých dvorcích, svých námezdně pracujících poddaných, přece tento poměr byl čeledním, i když snad vždy nemusíme pomýšlet na situaci svémocného opuštění služby, ale spíše na úpravu služební doby a způsob vyplácení mzdy. Zvláště pak pro naši otázku netřeba se vždy domnívat, že v manufaktuře šlechtického podnikatele pracovali jen jeho poddaní.⁷¹ Nutno zde především pomýšlet i na domácí kvalifikované pracovníky, zvláště z městského řemeslnického prostředí. Nařizuje-li řemeslnický patent z r. 1731,^{71a} že se řemeslnickým tovaryšům ve vrchnostenské službě nebo poddaným, které jejich vrchnost dala ve městě řemeslu vyučit, a kteří svoje řemeslo rovněž provozují ve vrchnostenské službě, nesmí se se strany cechů díti žádná újma, zvláště v získávání mistrovského práva, pak jistě nutno s tím počítat nejen pro řemeslnou výrobu k vlastní potřebě vrchnosti, ale i pro manufaktury. Jasná dikce předpisu ukazuje na čelední poměr. Ostatně předpis sám je přímo pendantem pozdějšího předpisu — jednoho z prvních státních předpisů pro manufakturní práci — totiž nařízení z šedesátých let, dle něhož tovaryš v manufaktuře vyučený může získat u cechu mistrovské právo, stejně jako každý jiný v cechu svoji výuční a tovaryšskou dobu strávivší řemeslník.

S aplikací čeledního poměru dlužno počítat, ale jen u domácích dělníků. S cizími mistry, jak již bylo řečeno, byly zjednávány písemné smlouvy s přesně

⁶⁹ Příbram, l. c., I., str. 585—6 — k tomu cituje Příbram doklad z vídeň. dom., dvor. a stát. archivu v pozn. č. 1. na str. 585, a to ještě z r. 1794.

⁷⁰ Srv. n. př. výtah z čeledního řádu z r. 1765 v AČ XXIV., str. 356 — předpisy o „sběhlé čeledi“, podobně tamtéž na str. 357 předpisy o „odlákávání čeledi“.

⁷¹ Č D K V G 5 — v pražské hedv. manufaktuře pracovalo 56 osob — poddaní hr. Černína.

^{71a} Sammlung, I., str. 204, č. 110.

stanovenými podmínkami. Oni také práci prostě opouštěli, nebyly-li jim tyto podmínky vyplněny.⁷²

O způsobu vyplácení mzdy a o pracovní době nelze říci nic bližšího. Platily patrně i zde zásady čeledního poměru, nebo snad i pravidla námezdného poměru cechovního tovaryše. Nevyučení pomocní dělníci byli vypláceni denně a jejich právní postavení se asi v mnohém podobalo starým „nádeníkům a oukolníkům“.⁷³

Dětskou práci v první polovině 18. stol. sice spíše předpokládáme, než abychom o ní byli zevrubně informováni, jako později. Lze si však dobře představit, že v poměrech patrimoniálního venkova pro vrchnostenského podnikatele vítaným zdrojem dětských pracovních sil byly sirotčí „stavuňky“.

Konečně nutno počítat s tím, že na námezdný poměr v manufakturách měly silný vliv staré cechovní tradice. Je to dáno již značnou podobností výrobních postupů v manufaktuře s řemeslnou výrobou. Nejlépe možno tento vliv seznat již v samotném rozlišování námezdných pracovníků podle stupně odbornosti na mistry, tovaryše a učně, při čemž poslední označení kryje nepochybně právě dětskou práci. Na jeho další uplatnění ukazuje i užívání cechovně řemeslnických trestů jako disciplinárního opatření proti dělníkům.⁷⁴ Při tom je významné, že o takovéto oprávnění podnikatel žádá spolu se žádostí o udělení privilegia. Cechovně - řemeslné tradice se stávají tedy tak přímo součástí manufakturních privilegií.

Manufakturní dělnictvo je dále privilegiem osvobozováno od vojenské služby.⁷⁵ Tato výsada prospívá ovšem především domácím dělníkům. O naléhavé potřebě takového osvobození při tehdejší nedostatku pracovních sil svědčí nejlépe stížnost podnikatele, který nemůže svoji manufakturu udržovat v provozu právě pro nedostatek pracovních sil, způsobený vojenskými odvody ve válečných letech.⁷⁶

Právní postavení manufakturních dělníků je privilegiem určováno ještě v jednom směru. Jsou to výsady náboženské, jimiž je jim zajišťována minimální svoboda vyznání. Jak se zdá, prospívalo toto právo hlavně cizím odborníkům — těm, kterých bylo k provozu manufaktury nezbytně zapotřebí.⁷⁷ Domácímu dělnictvu je naopak prikazováno, aby se účastnilo náboženského vyučování.⁷⁸ Přes toto omezení však náboženské výsady manufakturních privilegií jsou velmi

⁷² Richter, l. c., str. 139, č. 27.

⁷³ Č G Comm. A 3 (1736) — u příležitosti exekuční sekvestrace je podnikán výslech pracovníků. Jeden z nich o sobě říká: „Bin weiter nichts als ein Tag-Löhner und Farbgehülff!“

⁷⁴ Srv. níže pozn. č. 93.

⁷⁵ N. př. Č G Comm. A 8 (1724).

⁷⁶ Tamtéž, A 1 (1753) — dopis Marie Zuzany v. Textor manufakturnímu kolegiu, kde si stěžuje na nedostatek vhodných pracovních sil, poněvadž textilní tovaryši, kteří by pro ni přicházeli v úvahu, se obávají, že budou odvedeni k vojsku.

⁷⁷ Č G Comm. A 8 (1724).

⁷⁸ Richter, l. c., str. 142—3 otiskuje nařízení hr. Valdštejna pro dělníky hornolitvínovské manufaktury, aby se každou sobotu účastnili náboženského vyučování. Nařízení pochází z 20. let.

významným ukazatelem opravdového zájmu absolutistického státu na manu-
fakturním podnikání, který je udílí v našich zemích v době, kdy vrcholí vítězná
protireformace.

V počátcích manu-
fakturního průmyslu se setkáváme již i se silnými projevy
dělnických požadavků, zvláště mzdových. Tak na příklad v hornolitvínovské
valdštejnské továrně došlo k mzdovému sporu mezi vedením manufaktury
a prádláky, který musil odstranit šlechtický podnikatel svým „hraběcím
dekretem“, jehož bližší obsah však neznáme.⁷⁹

Podnikateli přinášelo privilegium především různá daňová, mytní a celní
osvobození.⁸⁰ Spíše než jejich rozsah, který je ostatně různě formulován dle
jednotlivých privilegií, je třeba zdůraznit to, že spolu s monopolními oprávně-
ními a osvobozením od vojenských kvartýrů a vojenské služby přicházejí
v privilegiích vždy, takže tvoří čtveřici opravdu podstatných výsad, které
manufakturní privilegium ve svém obsahu nikdy nepostrádá.⁸¹ Zřejmě zvlášt-
ním privilegiem je někdy podnikateli udělováno právo na zřízení skladu svých
výrobků v některém velkém městě.⁸²

Otázku dědičnosti práv z manu-
fakturních privilegií dlužno řešiti tak, že
záleželo na obsahu privilegia, jak se to podává z jeho povahy individuální
výsady.⁸³ Totéž platí i pro zcizitelnost práv z privilegií vyplývajících.⁸⁴ Jistě
není náhodou, že šlechtický podnikatel nejevil o tato opatření tolik zájmu
jako vyjimečně se objevující podnikatel měšťanský. Alespoň o ně žádají právě
tito.

Šlechtický podnikatel ovšem nevedl a neřídil přímo provoz své manufaktury.
Jeho přímým vedením byl obyčejně pověřen ředitel. Manufakturní ředitel
nebyval však jen pouhým placeným zaměstnancem vrchnosti. Tím, že se po-
dílel na zisku, stával se vlastně spolupodnikatelem. To byl zpravidla také
oblíbenější způsob odměňování s hlediska vrchnosti, která manufakturu provo-
zovala, než vyplácení pravidelného platu, poněvadž šlechtický podnikatel
získával tím větší záruku opravdu dobrého a k prosperitě vedoucího vedení.⁸⁵
Na osobu ředitelovu byla kladena řada podmínek, v neposlední řadě určitý
majetek, který měl zaměstnavateli garantovat případné ztráty, zaviněné ned-
balým vedením. Vhodný uchazeč byl hledán veřejnou vyhláškou, kde všechny
podmínky spolu s popisem manu-
fakturní výroby a podniku samého, byly

⁷⁹ Tamtéž, I. c., str. 129, č. 6., událost spadá do r. 1728; na druhé straně důvodem sporů
bývaly hlavně příplatky ke mzdě za odstraňování různých škod a poškození při výrobě —
srv. tamtéž str. 134, č. 16.

⁸⁰ Č G Comm. A 1 (1751) — osvobození od „onera publica“; tamtéž, A 1 (1752) osvobo-
zení od „onera personalia“ a „fictitia“; tamtéž A 8 (1724) od kontribuce; celní, mytní osvobo-
zení a osvobození od akcízů — tamtéž, E 3 (1720), A 8 (1724);

⁸¹ Takto přehledně vystihuje obsah privativ i všechna na jiných místech uvedená literatura.

⁸² Srv. výše pozn. č. 36.

⁸³ Č G Comm. A 8 (1724) a tamtéž A 1 (1751).

⁸⁴ Tamtéž, A 8 (1724).

⁸⁵ Richter, I. c., str. 140—1.

⁸⁶ Tamtéž — ostatní podmínky; náboženství, odbornost, nemá být ženatý a pod.

uvedeny.⁸⁶ Označení některé osoby za manufakturního ředitele nutně neznamená, že šlo vždy o patrimoniálního zaměstnance. Vedle této možnosti, může toto označení krýt ještě dvě od ní zcela rozdílné situace. Tak především může jít o ředitele manufaktury v zemské (státní) režii. Je to obvykle osoba, náležející byrokratické šlechtě.⁸⁷ Konečně v samých počátcích manufaktur bylo zřejmě obecným zvykem, že název „director“ příslušel samotnému podnikateli. Tedy o zaměstnance vůbec nešlo.⁸⁸

Po boku ředitelově stojí v manufaktuře faktor — osoba, již náleží správa a dohled nad touto částí výroby, která je provozována domácími dělníky. U rozptýlené manufaktury bývá i tento orgán nazýván rovněž ředitelem.⁸⁹

Byly-li ředitelům jejich zaměstnavateli vydávány instrukce — totiž soubory pravidel, podle nichž se měli při výkonu svého úřadu řídit jako ostatní vrchnostensští hospodářští úředníci, je zatím možno považovat za pravděpodobné. Z šedesátých let, tedy vlastně již z počátku dalšího období, známe takovou instrukci pro faktora.⁹⁰

V manufaktuře, provozované v zemské režii, setkáváme se i s dalším nižším úřednictvem — s „oficianty“ a účetním.⁹¹ V hornolitvínovské manufaktuře byl i manufakturní kaplan, který měl zvláštní postavení, poněvadž jako Ir sloužil za tlumočníka s cizími anglickými odborníky, ač zřejmě nad svými krajany náboženské pravomoci neměl, neboť tito byli jinověrci.⁹²

Podnikatel měl nad svými zaměstnanci disciplinární pravomoc. Je to na první pohled poněkud zbytečno zdůrazňovat vzhledem k patrimoniálnímu charakteru prvních manufaktur. Tomu ovšem není tam, kde podnikatelem byl vyjimečně někdo jiný než vrchnost. Tak ojedinělý nešlechtický podnikatel žádal, aby se mu privilegiem dostalo práva trestati své zaměstnance podle obyčejů řemeslnických. Exekutivní pomoc měla poskytovat vrchnost, na jejímž panství s jejím souhlasem manufakturu zřídil.⁹³ V ryze patrimoniálních poměrech ředitel kounicovské slavkovské manufaktury vykonával rozsáhlou trestní pravomoc a nešetřil ostrosti trestů od vězení až k pohrůzkám nuceného vystěhování do jiné oblasti panství.⁹⁴

Za pravděpodobné lze rovněž pokládat, že vrchnost vydávala pro dělníky své manufaktury určité normy. Svědčilo by pro to nařízení hr. Valdštejna o povinné účasti na náboženském vyučování. Nařízení má ve svém obsahu

⁸⁷ Srv. výše pozn. č. 29.

⁸⁸ Č G Comm. A 8 (1724); Šebánek, l. c., str. 103—4; Hofmann, l. c., první podnikatelé linecké manufaktury měli označení „ředitel“; srv. k tomu i linecká privilegia.

⁸⁹ Šebánek, l. c., str. 117 a n. — charakteristika slavkovské manufaktury.

⁹⁰ Zem.-les. archiv Konopiště — pobočka Choltice, Žleby: instrukce kn. Auersperga pro žlebského a tupadlského faktora, náležejícího k manufaktuře v Tupadlech.

⁹¹ Č D K V G 5 r. 1732 v pražské hedv. manufaktuře je zaměstnán „officiant“, účetní a písař.

⁹² Richter, l. c., je to P. Magaulij, jehož korespondence hr. Valdštejnovi je podstatnou částí materiálu, vydaného Richtrem.

⁹³ Č G Comm. A 8 (1724).

⁹⁴ Šebánek, l. c., str. 131.

i zárodky obecnějších norem — přikazuje se plnění povinností a pod.⁹⁵ Dalším dokladem je i dekret téhož šlechtice, jímž uklidňuje mzdový spor s prádláky. Jistě mohl obsahovat i obecnější mzdová ustanovení.⁹⁶

*

I v dalším období, počínaje polovinou století, je to privilegium, co zakládá i nadále právní postavení manufaktury. Jeho monopolní charakter byl však již kratičkého trvání.

V nových poměrech, vzniklých akumulací obchodního kapitálu v nešlechtických rukách městských a poddanských obchodníků a faktorů a tím i jejich stoupající chutí podnikat a zakládat nové podniky, nemají již privilegované manufakturní monopoly místa. Opravdu také staré monopoly v šedesátých letech pomalu dohasínají a nejsou již obnovovány.⁹⁷ Od r. 1765 pak mizí i definitivně monopolní charakter privilegií.⁹⁸ Nadále jsou udílěna privilegia, v jejichž obsahu již nejsou žádná oprávnění, zakládající monopol, který po stránce právní úpravy charakterisuje prvou polovinu století.

Jinak obsah privilegií se zatím neproměnil. Během dalších let však narůstají předpoklady pro novou změnu v právní úpravě. Mimo jiné, jak ještě uvidíme, zde především na prvý pohled působí okolnost, že oprávnění, která spolu s monopoem tvořila podstatnou část každého manufakturního privilegia, přestávají být něčím, co se privilegiem výlučně uděluje jen manufakturám. Jestliže tedy odpadnutí monopolního charakteru staví manufakturní privilegium vždy více a více do funkce státního povolení, odůvodňuje naopak právě vývoj právní úpravy dalších let i novou radikální změnu v jejím obsahu. Výsledkem je od osmdesátých let zaváděná soustava továrních povolení⁹⁹ na místo starých privilegií, která se od nich liší i po obsahové stránce.

Privilegia však nezanikají jako forma právní úpravy výrobních poměrů docela. Jejich udělování je na čas vyhrazeno jen nevýznamným výrobním odvětvím.¹⁰⁰ Daleko zajímavější a významnější je okolnost, že znovu ožívá alespoň v jednom bodě — a to právě v tom nejpodstatnějším — jejich starý charakter. Jsou s nimi totiž opět spojována výlučná oprávnění. Nejde však již o výrobní nebo obchodní monopol, nýbrž o právo na výlučné využití určitého vynálezu. Tato jejich nová funkce činí z nich přímé počátky pozdějšího patentního práva.¹⁰¹ Na tomto místě nutno poukázat na obecnější rys.

⁹⁵ Richter, l. c., str. 142—3.

⁹⁶ Srv. výše pozn. č. 79.

⁹⁷ Kopetz, l. c., II., str. 17.

⁹⁸ Stalo se tak instrukcí adresovanou českému komerčnímu konssesu z 24. X. 1765 (srv. k tomu Kopetz, l. c., II. str. 17).

⁹⁹ Srv. níže pozn. č. 102. Linie vývoje, na které privilegia se stávají stále více státními povoleními, jde k předpisům, kde udílení privilegií je vyhrazeno zemským vládám. — dv. dekr. z 26. V. 1786 (srv. k tomu Příbram, l. c., I., str. 374).

¹⁰⁰ Šlo o výrobu přepychových předmětů, ale jen samostatným malovýrobcům, ne velko-provozovatelům (srv. k tomu n. př. Kopetz, l. c., II., str. 17).

¹⁰¹ Tamtéž, II., str. 17—18, dále hlavně §§ 355 a n.

Podobně jako privilegium bylo formou právní úpravy prvních manufaktur, potřebujících státní podpory, tak setkáváme se s ním znovu v počátcích dalšího stadia kapitalistické výroby, v počátcích strojového průmyslu, neboť patentní oprávnění privilegií pomáhají zavádět k nám stroje.

Vedle změn v obsahu privativ a posléze nahrazení privilegií soustavou továrních povolení, odlišuje formy právní úpravy manufakturního stadia druhé poloviny 18. stol. ještě snad podstatněji další rys. Privilegium nyní již bez monopolního charakteru a později tovární povolení neurčuje totiž jediné právní postavení manufaktur. K němu přistupuje nadále od samého počátku druhého období obecný státní předpis.

Nejlépe je to patrné u legislativy, kterou byla vytvořena nová tovární povolení. Základem bylo nařízení z r. 1787 pro Dolní Rakousy, které vyhradilo manufakturám s opravdu velikým a významným provozem právo obchodovat svými výrobky ve velkém bez jakéhokoliv omezení a k tomu účelu zřídit ve všech hlavních městech dědičných zemí sklady.¹⁰² Obsah tohoto nařízení se stal nejdůležitějším oprávněním jedné z obou kategorií továrních povolení. Na něm lze vytknouti především to, že jsou zde po prvé odlišeny dva druhy manufakturního provozu, při čemž dělítkem je velikost a významnost. Dle toho pak dělí rakouská legislativa dvě kategorie manufakturních provozů, z nichž jedna potřebuje ke svému vzniku formálního zemského továrního povolení, druhé stačí jen prosté tovární povolení. Obsah citovaného nařízení pro Dolní Rakousy je nejdůležitějším z práv, která formální zemské tovární povolení poskytují. Na druhé straně lze na této normě demonstrovat další důležitou novotu. Je jím sám charakter práva, které je manufakturám s velkým a významným provozem přiznáváno. Skladová a komerční práva nařízení z r. 1787 stojí mezi právy, plynoucími z formálního zemského továrního povolení, kam byla, jak víme, převzata, na prvním místě. Tradiční výsady, známé z privilegií, kde patřily k podstatě obsahu každého privilegia, zvláště osvobození od vojenských kvartýrů a vojenské služby sice zůstávají nadále, ale mají již druhořadé postavení.¹⁰³ Je to způsobeno hlavně tím, jak ještě bude vyloženo níže, že tato osvobození průběhem prvních dvou desetiletí druhé poloviny 18. stol. přestala být výhradně vázána na manufaktury obdařené privilegiem a počala být rozšiřována i na některá výrobní odvětví řemeslná. Tím ovšem privilegia bez monopolního charakteru, která vlastně přinášela svým adresátům především jen tato práva, ztratila pro manufakturní podnikatele značně na ceně. Zcela bezcennými se nestala, neboť práva a osvobození jimi udělovaná nebyla rozšířena na všechna řemesla a proto také později zůstala i v obsahu

¹⁰² Nařízení z r. 1787 pro Dolní Rakousy z 20. VIII. (jindy uváděno z 9. VIII.) — srv. k tomu Příbram, l. c., I., str. 383, H. Reschauer, *Geschichte des Kampfes der Handwerkszünfte und der Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bürokratie*, Vídeň 1882, str. 26.

¹⁰³ Srv. obsah form. zem. tov. povolení, jak je stanoven dv. dekr. z 12. a 26. VI. a VII. 1791 — ve výtahu publikovány u Reschauera, l. c., str. 36.

formálních zemských továrních povolení.¹⁰⁴ Nyní chápeme i s dalšího hlediska, proč vznikají nová tovární povolení, obsahově zdůrazňující nová práva.

Formální zemská tovární povolení, mimo již zmíněná práva, poskytovala ještě některá drobnější oprávnění, pro současníky však velmi důležitá. Je to především právo na název „k. k. privilegierte Fabrik“ a s tím spojené právo na císařského orla ve znaku manufaktury.¹⁰⁵ Obsahově je to stará „salva guardia“ privilegií.

Při tom však při růstu počtu manufaktur nebylo již třeba poskytovat nové výsady komerčních a skladových práv všem manufakturám, neboť nebylo již tolik třeba podněcovat chuť podnikat u kapitálově silných jedinců. Proto také se staví proti formálním zemským továrním povolením druhá skupina prostých továrních povolení.¹⁰⁶ Tato poskytují tomu, komu byla udělena vlastně jen právo zařídit větší než řemeslný provoz a najmout libovolný počet námezdných pracovníků libovolného druhu.

Stará zásada právní úpravy, známá z první poloviny století — privilegiovat manufakturu — sice nemizí, ale omezuje se jen na privilegiování provozů velkých a významných, jímž svědčí formální zemská tovární povolení. Je dále doplněna zásadou reglementace manufakturního podnikání, neboť každý manufakturní provoz potřebuje ke svému vzniku alespoň prostého továrního povolení.

Konečně třeba nepominout několik významných podrobností. Právní postavení každé jednotlivé manufaktury bylo určováno zvláštním individuálním privilegiem. Toto mělo zásadně jedinečný obsah přes podstatné, úřední praxí při udělování i stejnými požadavky žadatelů tradičně ustálené složky. Obsah továrního povolení byl naopak stanoven obecným státním předpisem. Při tom však zvláštní a pro nás neobvyklý je právě způsob, jak jím byl tento obsah stanoven. Na místo toho, aby byl vydán obecný předpis, v něm stanoveny obsahové složky továrního povolení a všechny náležitosti, kterých je třeba k jeho získání, jak bychom očekávali, jsou tovární povolení nejdříve udělována a teprve potom, nebo přesněji, současně s udělením takového povolení některému konkrétnímu podnikateli je platnost jejich obsahových složek obecným předpisem stanovena pro všechna pozdější povolení tohoto druhu.¹⁰⁷ To jasně

¹⁰⁴ Srv. dv. dekr. ze 7. XII. 1792 a ze 14. XII. 1793 pro Čechy — ve výtahu u Reschauera, I. c., str. 37.

¹⁰⁵ Továrnám, zřízeným jen na základě prostého továrního povolení, mohlo být takovéto právo uděleno jen výjimečně — srv. dv. dekr. z 9. X. 1798, dle něhož nemusilo toto právo být vždy spojeno se zemským form. tov. povolením (ve výtahu u Reschauera, I. c., str. 38); výjimečné udělování prostým továrnám — dv. dekr. z 11. X. 1816 (k tomu Kopetz, I. c., I., str. 113).

¹⁰⁶ Srv. Kopetz, I. c., I., str. 111.

¹⁰⁷ Typicky je to patrné na českém vývoji — u příležitosti udělení form. zem. tov. povolení Leitenbergerům je obsah tohoto druhu tov. povolení stanoven pro Čechy dv. dekr. ze 7. XII. 1792 a znovu při podobné příležitosti dv. dekr. ze 14. XII. 1793; starší rakouské normy — dv. dekr. z 12. a 26. VI. a VII. 1791. — Podobný vývoj i pro Rakousy je patrný z toho, že základem nové soustavy továrních povolení tam bylo zmíněné nařízení z r. 1787, z něhož se vyvíjela tovární povolení. — Odchylné líčení má J. Šlokar, *Geschichte der österreichischen Industrie*

ukazuje na dožívající praxi individuálního udělování individuálních privilegií. Proto také hovoříme o tom, že nová soustava továrních povolení byla zaváděna, a že stará privilegia se stávala vždy více a více státními povoleními. Lze to dobře ukázat i na tom, že přežívalo dlouho, alespoň pro nová zemská formální tovární povolení, staré označení „privilegium“.¹⁰⁸ Je to pochopitelné i z označení továrny „k. k. privilegierte Fabrik“.

Kromě státních předpisů, které stanovily obsah továrních povolení, takže právní postavení manufaktury počalo být určováno již jen státním předpisem, působily na její právní postavení již od poloviny století, tedy od doby, kdy ještě manufakturám byla udělována privilegia, další dvě skupiny obecných státních předpisů. Jsou to na prvním místě normy, které zavádějí novou organizaci živností a řemesel. Ústřední body nové organizace tvořili instituce komerčních a policejních živností. Počalo je zavádět rakouské zákonodárství od poloviny století. Zajímavé jsou zvláště bližší okolnosti jejich vzniku. Kolem poloviny století vznikají velmi ostré hlasy proti cechovnímu zřízení. Ty pak inspirují vídeňskou dvorskou skupinu feudálů k plánu úplného odstranění cechů.¹⁰⁹ Plán však narazil na odpor zvláště u zemských vlád. Na místo zrušení cechů počalo se naopak se zaváděním zmíněného rozlišování komerčních a policejních živností.¹¹⁰ Komerční živnost je charakterisována jako řemeslná malovýroba, vyrábějící především na vývoz. Místní spotřebu mají krýt naopak policejní živnosti. Toto ekonomické dělení je přijato rakouským zákonodárstvím. Zhruba možno říci, že policejní živnosti zahrnovaly živnosti potravinářské, komerční pak tu část výroby řemeslné, která byla již tehdy provozována jako průmysl v manufakturách, zvláště textilní výrobu.

Další důležitou okolností bylo, že právě zavedením nových institucí komerčních a policejních živností, otázka cechovní organizace počala ustupovat do

und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I., Vídeň 1914, str. 128 — který považuje nařízení z r. 1787 za jakousi kodifikaci předpisů, určujících právní postavení manufaktur. Obecným předpisem byla zde prý pro nová manufakturní povolení „fixována“ všechna práva, udělená dříve manufakturám individuálně privilegii. Nařízení z r. 1787 je kromě toho uváděno v souvislost s pokusem o obecnější úpravu ze sedmdesátých let. Slokarem tvrzená zákonná „fixace“ byla zbytečná, neboť obsah manufakturních privilegií (pozdější povolení) byl již dlouho předtím ustálen praxí od samého počátku udělování manufakturních privilegií, nehledíc k tomu, že již před r. 1787 byla jednotlivá tato práva rozšiřována na nové komerční živnosti. Slokarovi tak uniká, že jedinou a opravdovou novinkou z r. 1787 bylo poskytnutí skladových práv. Stejně uniká Slokarovi zánik výrobního a obchodního monopolu manufakturních privilegií. Důvěru ve Slokarovo líčení nemůže upevnit rovněž okolnost, že Slokar všechny tyto své vývody opírá o citaci archivního dokladu (str. 128, pozn. č. 2.), kde má jít nepochybně o text nař. z r. 1787, ač pečlivý a starší Příbram (l. c., str. 383, pozn. č. 1.), kterého se jinak Slokar hojně dovolává, výslovně uvádí, že originál nařízení z r. 1787 nenalezl. Na to však Slokar nereaguje. Ostatně v dalším Slokar dovozuje, že obsah jednotlivých druhů továrních povolení byl vymezen mnohem později, t. j. tedy právě u příležitosti jejich udělení jednotlivým podnikatelům.

¹⁰⁸ Dv. dekr. ze 27. IX. 1816 je příkazováno užívat předepsaného názvosloví a vystříhat se zvláště označení „privilegium“.

¹⁰⁹ Dv. dekr. z 4. XII. 1751 (k tomu Kopetz, l. c., II., 19 a ve výtahu jej má Rizzi, l. c., str. 87, pozn. 1.), adresovaný zemské reprezentaci a komoře.

¹¹⁰ K pojmu „komerční a policejní živnost“ srv. J. Kropatschek, Oesterreichs Staatsverfassung, I., str. 20, Vídeň 1811; Kopetz, l. c., I., str. 130 a n., Rizzi, l. c., str. 87 a n.

pozadí. Nadále bylo rozhodující, zda určitý druh řemeslné výroby patřil do toho neb onoho druhu živností, dle zákonného rozlišování. To, zda byl cechovně organisován nebo ne, bylo druhořadým. Kromě toho ještě v dalších letech se počala řada cechů uvolňovat a posléze byla i rušena.¹¹¹ Nově vydávané soubory norem — různé řády a reglementy — pro jednotlivé komerční živnosti nahradily generální cechovní artikule.¹¹² Obsahovaly zvláště ustanovení o kvalitě výrobků a předpisy pracovní, cenné pro poznání poměrů v řemeslné výrobě.¹¹³ Tím, že přestává v zákonodárství důraz na cechovním nebo necechovním charakteru řemesel a živností, mění se i chápání rozdílu řemeslné a manufakturní výroby. Přestává se stavět proti sobě cech a privilegovaná manufaktura a stále více proniká nové chápání právního rozdílu mezi řemeslem a manufakturou jako rozdílu malovýroby a velkovýroby. To je nejlépe patrné právě v tom, že alespoň některým komerčním živnostem dostává se stejných osvobození, jaká přinášejí privilegia manufakturám.¹¹⁴ Tato okolnost, které jsme se již několikrát dotkli, způsobila, jak již víme, i přesun v obsahu nových továrních povolení.

Zavedení komerčních živností znamená tedy počátek stírání právních rozdílů mezi cechovní řemeslnou a manufakturní výrobou. Absolutistický stát opouští svůj dřívější způsob zákonného omezování cechů vydáváním obecně závazných pravidel pro všechny cechy a v protivě k tomu stojící preferenci manufaktur monopolními privilegii. Počíná naopak podporovat některá odvětví řemeslné výroby stejně jako manufakturní výrobu, což mu umožňuje nově zavedené rozlišování řemesel a živností, které také vyhovuje jeho unifikujícím snahám zákonodárným.

Posléze je stírání právních rozdílů patrné i v podpůrném užívání pracovních předpisů nových řemeslnických a živnostenských řádů pro pracovní poměry v manufakturách, jak o tom ještě bude řeč.¹¹⁵

Konečně právní rozdíly mezi cechovně organisovanou výrobou řemeslnou

¹¹¹ Nejvýznamnější: dv. dekr. z 21. III. 1755 — tkalci plátna mohou ze svých cechů vystoupiti; dv. dekr. z 3. VIII. 1784 (Schreyer, I. c., I., str. 48): — zrušení cechů tkalcovských; od r. 1754 se upouští od zřizování nových cechů pro dosud necechovní živnosti (Kopetz, I. c., II., str. 20); k rozsáhlému rušení cechů v 60.—80. letech (Kopetz, I. c., II., str. 15—16, Rizzi, I. c., str. 88).

¹¹² Nejstarší z nich je z 23. XI. 1754 pro výrobce papíru a nejmladší z r. 1787 pro malíře karet (srv. Rizzi, I. c., str. 88, pozn. č. 3).

¹¹³ Srv. n. př. Sammlung, IV., č. 689, str. 154 — řád pro výrobce sametu — má velmi podrobná ustanovení mzdová o mzdách za jednotlivé pracovní úkony; velmi podrobný je i sklářský reglement z 8. X. 1767, který má i disciplinární předpisy (k tomu srv. Kopetz, I. c., I., str. 120).

¹¹⁴ Srv. n. př. Sammlung, IV., str. 4., č. 537 — dv. dekr. z 12. III. 1760 — osvobození od vojenské služby pro pláteníky a tkalcovské tovaryše; tamtéž nař. ze 14. V. 1763 (str. 161, č. 691) — osvobození od vojenské služby pro další odvětví textilní výroby; podrobně srv. Kopetz, I. c., II., § 328, dále Schreyer, I. c., II., str. 174—177; Sammlung, V., č. 1106, str. 417 — dv. dekr. z 15. IV. 1769 — rozsáhlé osvobození od vojenských kvartýrů pro všechny objekty náležející k manufakturám — tento předpis jde vlastně ještě dále, neboť přiznává takovéto osvobození nezávisle na uděleném privilegii — další existence této výsady ve form. tov. povoleních však dokazuje, že ani později se nestala zbytečnou.

¹¹⁵ Srv. níže pozn. č. 120.

nebo dle nového chápání komerčními živnostmi a manufakturami odstraňuje přímo od šedesátých let skupina dalších předpisů.

Manufaktury, přes svoje privilegované postavení, byly v jedné věci stále za cechovní výrobou. Neměly totiž možnosti samy dávat za vyučenou. Dělník, pracující od mládí v manufaktuře, nebyl postaven na roveň řemeslnickému tovaryši. Nemohl tedy především získat mistrovské právo, neboť nemohl být ani prohlášen vyučeným tovaryšem. Významnou je právě ta okolnost, že podobná oprávnění se v manufakturních privilegiích nevyskytují, ač na různá práva a výsady nebyla nikterak skoupá. Tato situace jistě bránila i přílivu dělníků do manufaktur.

Není proto náhodou, že jednou z prvních obecných norem, se kterou se setkáváme, je právě předpis o tom, že manufakturní dělníci mohou získat cechovní mistrovské právo.¹¹⁶ Po prvé je stanoveno, že práce v továrně (výuční a tovaryšská doba) je stejně platnou podmínkou pro získání mistrovského práva, jako práce u cechovního mistra.

Stejně důležitými, jako získávání mistrovského práva na základě práce v manufaktuře a pro možnost zajistiti si dostatečný počet odborně vycvičených dělníků jistě ještě významnější, byly předpisy o právu manufaktur přijímat učedníky a dávat jim za vyučenou,¹¹⁷ z následujícího roku (1765), které jsou vlastně jen rozvedením starších předpisů o získání mistrovského práva.

V souhlase s tímto vývojem byly zrušeny cechovní tresty pro tovaryše pracující v manufakturách.¹¹⁸

Oprávnění spojená s učednickou a tovaryšskou smlouvou (zvl. právo dávat za vyučenou) jsou po vzniku nového systému továrních povolení přiznána jen zemským privilegovaným továrnám. Prosté továrny těchto práv nemají a jsou v tom směru odkázány na cechy — ovšem na cechy komerčních živností.¹¹⁹ Je to opět další doklad, jak cechovní organizace u komerčních živností ustupuje do pozadí.

Manufakturní dělnictvo pocházelo převážně z poddanských vrstev. S uvolněním patrimoniálních svazků po r. 1781 vzrůstá počet volných námezdných pracovníků a stává se pravidlem, že poddaní pracují v manufakturách daleko od panství své vrchnosti. Stejně tak s postupujícím klesáním významu cechovní organizace řemesel objevují se v manufakturách v hojnějším počtu řemeslničtí tovaryši z měst. Jinak ale nutno počítat stále s určitým počtem cizozemských odborníků.

Manufakturní dělníci však ještě nejsou jednolitým celkem, jako pozdější

¹¹⁶ Srv. Sammlung, IV., č. 764, str. 283 — nař. z 1. IX. 1764 § 6.

¹¹⁷ Dv. dekr. z 26. IX. 1765.

¹¹⁸ Dv. dekr. z 12. XII. 1774 a cirkulář z 13. VII. 1775 (k tomu Kopetz, l. c., I., str. 114—115).

¹¹⁹ Původně dle dv. dekr. z 8. XII. 1769 měly všechny manufaktury právo vydávat učňům „Lehrbriefe“; dv. dekr. ze 4. IX. 1787 omezil toto právo jen na zemské privilegované továrny (srv. k tomu tamtéž).

již vyvinutý proletariát. Vždyť i uvnitř vyvinutého proletariátu, jak známo, jsou rozdíly mezi kvalifikovaným a nekvalifikovaným dělnictvem. Rozlišování kvalifikovaných tovaryšů a mistrů od nekvalifikovaných pomocných dělníků a učňů je dosud velmi silné. V neposlední řadě pro to svědčí právě uplatnění cechovně řemeslného názoru na odbornost manufakturních dělníků, zavedené státními předpisy, odstraňujícími rozdíly mezi manufakturami a řemesly. Jasněji v druhé polovině 18. stol. vystupuje zvláště dětská práce, navenek krytá poměrem učňovským.

Námezdný poměr manufakturních dělníků spočívá i v tomto období pochopitelně na smlouvě mezi dělníkem a podnikatelem. Její náležitosti a obsah zůstává i nadále neupraven státním zákonodárstvím. To řeší naopak otázky uzavření a rozvázání pracovního poměru novými továrně-policejními předpisy způsobem, který vyhovuje podnikatelům. Jinak významnou je především konstrukce námezdného poměru manufakturního dělníka, který je chápán samostatně a odděleně, jak od čeledního poměru, tak od námezdného poměru řemeslnického tovaryše.¹²⁰ Nelze zde tedy uplatňovat předpisy čeledních řádů, ani živnostenské normy od poloviny století vydávané. Práva a povinnosti obou stran plynou tedy z obsahu smlouvy samé, a proto je také podnikatelům doporučováno, aby smlouvy byly uzavírány písemně, po př., aby jejich obsah byl zapisován do továrních knih. Příznačným je důvod takového doporučení. Podnikatel tímto zachycením má mít přesnou evidenci svých práv vůči dělníkům — ba dokonce souhrn sepsaných pracovních smluv prý tvoří při nedostatku obecných zákonných ustanovení jakýsi vnitřní „pracovní kodex“ té které manufaktury.¹²¹ Dobře se zde objevuje, že podnikatel určuje smluvní podmínky a dělník na ně přistupuje. Proto také zásady pracovních smluv mohou podnikateli sloužit za podklad továrního řádu jeho provozovny.

K hlavním podnikatelovým právům patří právo na určité množství dělníkovy práce, jak se vyjadřuje soudobá literatura. Rozhodující je zde právě velikost tohoto množství čili otázka pracovní doby. Nedostatek jakékoliv její hranice je velmi pregnantně vyjádřen ve všeobecnosti zásady, že zaměstnavatel může na dělníkovi žádat práci kdykoliv během pracovního dne s výjimkou doby odpočinku a doby potřebné k tomu, aby si dělník mohl opatřit potřebnou stravu, neboť práce byla prý smluvena na celý pracovní den, nikoliv jen na jeho určitou část.¹²²

K dělníkovým právům patří především nárok na mzdu. Její výše není samozřejmě stanovena žádným obecným předpisem. Jak dalece byla snad výše mzdy manufakturního dělnictva ovlivněna podrobnými mzdovými předpisy živnostenských řádů komerčních živností, které sice pro manufaktury neplatily, je těžko bez možnosti podrobnějšího srovnání říci. S jistým vlivem dlužno

¹²⁰ Kopetz, l. c., I., str. 115.

¹²¹ Wildner, l. c., str. 164.

¹²² Tamtéž, l. c., str. 167.

patrně počítat. Z neurčité všeobecnosti theoretických úvah soudobých ekonomů také mnoho nelze vytěžit. Tak na př. je slušná mzda dělníků jednou z podmínek slušné (= wohlfeil) ceny zboží. K snížení mzdových nákladů se podnikatelům doporučuje zavádění strojů.¹²³ Zvláště nízko byla honorována dětská práce, k čemuž přispívalo postavení dětí jako učňů.

Mzda bývala vyplácena denně nebo týdně. Kromě peněžité mzdy dlužno počítat zvláště s naturální mzdou. Byla obvyklou u dělníků, bydlících v továrně. Ti pak vedle peněžité poměrně zmenšené mzdy dostávali zaopatření t. j. stravu a oděv. O výhodnosti naturální mzdy pro podnikatele svědčí její omezování předpisy výslovně jen na dělníky, kteří opravdu u podnikatele bydlí.¹²⁴

Možnost nejlepšího a nejpronikavějšího pohledu na skutečné poměry v manufakturách poskytuje oblast předpisů označených dle soudobého názoru jako „Fabrik-Polizey“. Setkáváme se s nimi při zkoumání otázky vzniku a zániku námezdného poměru v manufakturách.

Zrušení pracovního poměru bylo zvláště se strany dělníkovy znesnadňováno řadou ustanovení. Již ranný výskyt první normy, která patří k nejstarším zákonným zásahům státu do námezdného poměru, ukazuje na to, že šlo o opravdovou aktualitu. Tak je zakázáno odlákávat (= abreden) pracovníky cizím manufakturám nebo přijímat pracovníky cizí manufaktury bez předložení dokladů o řádném rozvázání pracovního poměru.¹²⁵ Jen o něco později se nařizuje, aby manufaktury opatřovaly své odcházející zaměstnance řádnými propouštěcími listy nového druhu (Abschied, Atteste) na místo starých, v cechovním řemesle obvyklých výpovědí.¹²⁶ Je to tedy zároveň jeden z dokladů, jak se v manufakturách uplatňovaly staré cechovní obyčeje. Zájem na této úpravě ukazuje její další rozvádění. Tak propouštěcí listy mají být opatřeny razítkem (pečetí) manufaktury.^{126a} Přijetí dělníka bez propouštěcího listu bylo kvalifikováno jako těžký policejní přestupek dle trest. zákona r. 1803.¹²⁷ Dokonče ještě na sklonku 18. stol. se opakuje nový zákaz odlákávání r. 1798.¹²⁸ Opětovnost lze částečně vysvětliti skutečností, že původních předpisů nebylo dbáno. Jde zde však současně o velmi významný doklad starých forem dělnického hnutí v manufakturách. Dělníci v Čechách totiž utvořili jakési

¹²³ Justi, l. c., I., str. 171.

¹²⁴ O způsobu týdně nebo denně vyplácet mzdu informuje Wildner, l. c., str. 169; pro otázku naturální mzdy — tamtéž, str. 175.

¹²⁵ Srv. Sammlung, V., č. 927, str. 191 — nař. z 23. IV. 1767 — předpis sám ještě vychází z předpokladu hojného výskytu rozptýlené manufaktury, nebo alespoň značného počtu domáckých dělníků, závislých na manufaktuře; to také již samo ukazuje na starou tradici tohoto předpisu — tak dv. dekr. z 12. II. 1765 uložil komerčnímu konsesu dozírat, aby z konkurenčních důvodů nebyla zvyšována mzda přádláků; podobně Schreyer, l. c., I., str. 205 — velmi jasné ustanovení z počátku 50. let o zákazu odlákávání přádláků nabídkou vyšší mzdy.

¹²⁶ Dv. dekr. z 8. XII. 1769 (k tomu srv. Kopetz, l. c., I., str. 119—120).

^{126a} Dv. dekr. z 13. XI. 1779.

¹²⁷ Srv. k tomu Kopetz, l. c., I., str. 119—120.

¹²⁸ Dv. dekr. z 31. VII. 1798 (Roth-Blaseck, Auszug aller im Königreiche Böhmen bestehenden Verordnungen und Gesetze, Praha 1817, str. 214).

bratrské pokladny pro vandrující tovaryše jejich výrobního odvětví a potvrzení o zaplacení příspěvků na čas někde platila jako doklad o řádném ukončení pracovního poměru.¹²⁹

Všecobecně řečeno, podnikatel měl být těmito předpisy chráněn před svévlnným opuštěním práce se strany dělníka a to tím, že podmínkou uzavření nového pracovního poměru byl právě učiněn průkaz o bezvadnosti ukončení dřívějšího. Příčinou, proč podnikatel potřeboval této pomoci, byl nedostatek vhodných námezdných sil před r. 1781 vůbec a po něm kvalifikovaných zvláště, který, jak již bylo řečeno úvodem, byl tak silný, že námezdní pracovníci byli předmětem konkurenčního boje mezi manufakturami. Proto stát sledoval v těchto předpisech cíl zamezit příliš silným výstřelkům takového soupeřství, které mohlo škodit vládnoucím feudálům v jejich zájmu na prosperitě průmyslu. V sousedním Rakousku a od r. 1799 i na Moravě bylo dokonce nařízeno spolupůsobení vrchností při stíhání zběhlého učně.¹³⁰ Právě proto, že šlo často u odcházejících pracovníků o velmi kvalifikované jedince, jistě ruku v ruce s tímto hlediskem, kráčela potřeba chránit výrobní tajemství.¹³¹ V této době častého nedostatku pracovních sil hrozilo se zřejmě i odchodem z práce, aby se vynutila vyšší mzda. Ukazuje na to zákaz ještě z r. 1822.¹³² Podnikatelé potřebovali však také ochranu svého provozu před věčnými ztrátami. Zvláštní kvalifikované skutkové podstaty přinesl trestní zákon z r. 1803,¹³³ jinak dříve platila na jedné straně obecná ustanovení o krádeži, na druhé straně aplikovány patrně i předpisy živnostenských norem.¹³⁴

O ostrosti provádění všech těchto předpisů svědčí přímo soudobé označení námezdného poměru dělníka v manufaktuře, jako určitého druhu „otroctví“.¹³⁵ Opravdu také všechna tato ustanovení ve svém souhrnu připoutávala dělníka k manufaktuře způsobem, který ve svém výsledku se příliš nelišil od závislosti feudálních selských nevolníků, ač právě v této době tato feudální závislost byla ve prospěch rozvoje nových výrobních kapitalistických poměrů uvolňována.¹³⁶

Kromě toho došlo ke dvěma pokusům o obecnější právní úpravu v oblasti továrně - policejních předpisů se strany vídeňských feudálů. Prvý spadá do sedmdesátých let. Dobře u něho vystupuje značný zájem jednotlivých podnikatelů na ochraně výrobního tajemství a tedy již i značná ostrost konkurenčního boje.¹³⁷ Druhý bude asi náležitě k nejzajímavějším událostem

¹²⁹ Kopetz, l. c., I., str. 119—120.

¹³⁰ Dv. dekr. z 15. XII. 1788, z 19. II. 1789 a z 22. VII. 1790 (k tomu Kopetz, l. c., I., str. 117); Morava — dv. dekr. z 6. VIII. 1799.

¹³¹ Příbram, l. c., I., str. 133 — cituje archivní doklady z vídeňských fondů z r. 1773.

¹³² Kopetz, l. c., I., str. 120.

¹³³ Wildner, l. c., str. 168.

¹³⁴ Příbram, l. c., I., str. 233.

¹³⁵ Tamtéž, str. 234—5 cituje z dom., dvor. a stát. archivu — hr. Kolovrat, president dvor. kom. rady: poměr manufakturního dělníka, protože je nucen setrvať v zaměstnání proti své vůli, označuje jako „eine Art der Sklaverey“.

¹³⁶ Ze soudobých autorů srv. Kopetz, l. c., II., str. 14—15.

z konce 18. stol. v dějinách vznikajícího kapitalistického průmyslu.¹³⁸ Jednání komise k tomu účelu sestavené je po obsahové stránce opravdu dokladem prvoradě důležitosti. Dlužno jen litovat malé barvivosti prostředecných dokladů. Nejen, že si při této příležitosti uvědomují členové vídeňské komise velmi zřetelně možnou revoluční sílu dělnictva,¹³⁹ inspirování nepochybně francouzskou revolucí, ale nechybějí zde návrhy na zákonná omezení populace dělnictva znesnadňováním sňatků, z nichž přímo vane pozdější malthusianismus.¹⁴⁰ Obecnější úpravy v jediném legislativním aktu se dostalo jen Moravě.¹⁴¹ Jsou zde stanoveny výpovědní lhůty. Dělník má právo na vydání propouštěcího listu, jestliže splnil všechny podmínky, ke kterým se při uzavření pracovního poměru zavázal. Důležitou je okolnost, že se počítá s exekutivní pomocí patrimoniálních úřadů. Proti nim je možno se odvolat ke krajským úřadům. Dále jsou stanoveny tresty na odlákávání učňů a pod.

Konečně nutno se dotknouti ještě jedné skupiny předpisů, která také působila na právní postavení manufakturního dělnictva. Jsou to zákazy vystěhovávání ze země adresované osobám, které ovládají nebo jsou vyučeny v určitém důležitém výrobním odvětví. Jim korespondují na druhé straně odměny pro cizí přistěhovalce takového druhu. K nim se druží další druh zákazů, totiž odlákávání kvalifikovaných pracovníků různými cizozemskými emisary.¹⁴²

Stejně tak již počátkem 19. stol. slyšíme o prvních masovějších bouřích továrního dělnictva. Tak v r. 1819 bylo proti dělníkům, pracujícím v továrně Neu Franzensthal na panství rumburském, rychlými posly povoláno asi 200 mužů vojenské asistence, poněvadž prý se vzbouřili. Důvod odporu ani jeho bližší průběh není znám.¹⁴³ Trestní zákoník z r. 1803 zakazuje současně sdružování dělníků pod těžkými tresty.¹⁴⁴

V těchto souvislostech je třeba ještě zvláštní pozornost věnovat dětské práci.¹⁴⁵ Doklady o ní v druhé polovině 18. stol. nejsou nikterak skrovné a v neposlední řadě jde i o státní předpisy. Dětská práce se zpravidla kryje poměrem učňovským. O tom, že v řadě konkrétních případů nejde jen o učně, ale o skutečné laciné dětské pracovní síly, svědčí nejlépe soudobé stížnosti

¹³⁷ Příbram, I. c., I., str. 233, pozn. 3.

¹³⁸ Tamtéž, str. 585 a n.

¹³⁹ Tamtéž, str. 588 — Příbram cituje z protokolu komise, složené z členů direktoria, nejvyššího soudního místa a dvorské komise pro zákonodárství, který je datován 23. listopadem 1794.

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 389.

¹⁴¹ Dv. dekr. z 6. VIII. 1799.

¹⁴² Schreyer, I. c., I., str. 223 (prémie pro přistěhovalé tkalce); II., str. 100—1 (zákaz vystěhování sklářů); Kopetz, I. c., II., § 331.

¹⁴³ Soupis pramenů k dějinám feudálního útisku I., (Finanční prokuratura), Praha 1954, č. 1439 z 1822, úvod str. 19.

¹⁴⁴ Jde jednak o zákazy sdružování (srv. k tomu Volf I. c., str. 142), jednak o trestní předpisy proti pobuřovatelům (srv. k tomu Wildner, I. c., str. 173).

¹⁴⁵ Dobře sebral tato fakta L. v. Mises, Zur Geschichte der österreichischen Fabrikgesetzgebung (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung, sv. XIV. Vídeň, Lipsko 1905).

manufakturního dělnictva. Tak r. 1784 a opět r. 1786 si stěžují tiskaři (kartounů) tovaryši, že děti v manufakturách je připravují o práci a žádají zavedení omezeného počtu učňů zákonem.¹⁴⁶

Absolutistický stát dětskou práci v manufakturách podporuje a dovede ji využít ve svůj prospěch. Jednou z forem státní podpory manufakturního podnikání je n. př. povolení udělované podnikateli, aby ve svém provozu zaměstnal určitý počet chudých dětí s podmínkou, že se jim dostane během pracovního dne dvouhodinové přestávky na vyspání či pohyb na čerstvém vzduchu.¹⁴⁷ Podobně zaměstnávání dětí v manufakturách bylo běžným prostředkem státní chudinské, sirotčí a invalidní péče. Tak do manufaktur jsou státem zařazovány děti vojáků, zvláště dcery.¹⁴⁸ Stejně tak je obvyklé spojení sirotčince a manufaktury.

Děti a mladiství, zaměstnaní v manufaktuře, zpravidla také v podniku bydlili. Takovéto „dětské domy“ u manufaktur byly zvláště u venkovských podniků.¹⁴⁹ Skutečné poměry tam velmi ostře charakterisují samotné soudobé doklady. Je to zvláště list císařův a patent stejného obsahu z l. 1786—7, ve kterém se nařizuje zavedení nejnutnějších hygienických a zdravotních opatření v hromadných příbytcích mladistvých dělníků. Tak ve společných noclehárnách mají být dívky odděleny od hochů a na každém lůžku má odpočívat skutečně jen jedno dítě. Děti mají být týdně koupany, týdně jim má být vyměňováno osobní prádlo a jednou měsíčně i ložní prádlo. Rovněž dvakrát do roka mají být prohlédnuty lékařem.¹⁵⁰ Zvláště časté bylo i tělesné trestání dětí.¹⁵¹

Uvědomit si toto zásadní stanovisko státu k dětské práci je důležité, abychom pochopili, proč stát nebrání aplikaci živnostenských předpisů o učňovské smlouvě na podobné poměry v manufakturách při nedostatku zvláštních zákonných pravidel o tom, ačkoliv řemeslné a živnostenské normy zásadně pro tyto poměry neplatí.¹⁵²

Zajištění určitého stupně odborného vzdělání, které jasně proniká v těchto aplikovaných ustanoveních, je třeba chápat v širším rámci hospodářské politiky pozdně feudálního státu, který zakládal odborná učiliště, poskytoval materiální výhody cizím kvalifikovaným řemeslníkům a dělníkům a prováděl ještě řadu dalších opatření, kterými dával najevo svůj zájem na odbornosti vznikajícího dělnictva, jako podmínce pro další rozvoj průmyslu. Ostatně častá nutnost vysokého stupně specialisace a odbornosti u řady pracovních postupů v manu-

¹⁴⁶ Mises, l. c., str. 235.

¹⁴⁷ Příbram, l. c., I., str. 375, pozn. 2 — cituje z dom., dvor. a stát. archivu (č. 1377) rozhodnutí z 10. IV. 1785.

¹⁴⁸ Nař. pro Čechy z 27. VII. 1782 (Sammlung aller Gesetze Josef II., III., str. 227).

¹⁴⁹ Mises, l. c., str. 220.

¹⁵⁰ List Josefa II. hr. Pergenovi ve výtahu otiskuje Mises, l. c., str. 230.

¹⁵¹ Příbram, l. c., I., str. 375, pozn. 2., bylo v r. 1790 zakázáno trestání bitím holí.

¹⁵² Kopetz, l. c., I., str. 113.

fakturní výrobě, jak již jsme se toho dotkli výše, absolutistický stát k takovému počínání nutila.

Tak na prvním místě se zdůrazňuje, že učňové v manufakturách musí být přijímáni na základě řádně uzavřených učňovských smluv s jejich rodiči nebo poručníky.¹⁵³ Zvláště pak je podtržena povinnost zaměstnavatele učně v určitém pracovním odvětví vyučit. Příznačné je, že se zakazuje nátlak a donucení k tomu, aby rodiče byli nuceni ponechat děti v manufaktuře.¹⁵⁴

Podobně v souvislosti se zakládáním nové školské soustavy lze uvést předpisy, které mají zajistit minimální míru vzdělání dětí pracujících v manufakturách. Tak děti, zaměstnané v manufakturách, mají navštěvovati večerní, nedělní a sváteční školy, ale na náklad podnikatele a rodičů.¹⁵⁵

Konečně ještě dosti pozdě se zdůrazňuje, že učňové nesmějí být počítáni k čeledi.¹⁵⁶

Vedle manufakturního dělnictva vystupují jasněji též manufakturní podnikatelé. Nejsou to již jen šlechtici a preláti, kteří na svém panství zakládají prvě manufaktury, ale skuteční kapitalističtí podnikatelé. Původem jde převážně o měšťany a vedle nich kolem poloviny století ještě o úřednickou šlechtu. Nechybí ani ženy.¹⁵⁷ Hojněji se setkáváme i s podnikateli židovského původu.

Rostoucí moc kapitalistů si vynucuje zařazení velkoobchodníků mezi „honore“, čímž měšťanští podnikatelé postupují i značně v hierarchii pozdně feudální společnosti.¹⁵⁸ I když nejde výslovně o majitele manufaktur, přece spojení podnikatele a velkoobchodníka v jedné osobě bylo již časté a obvyklé.

Právní postavení námezdného pracovníka a v jistých případech i podnikatele určuje ještě jedna důležitá otázka — otázka, zda je povinován robotou. Při tom na celé věci je pozoruhodné, že se o ní dovidáme poměrně pozdě. Spolehlivou se zdá domněnka, že ožehavosti nemohl tento problém nabýt, dokud bylo manufaktur málo, dokud zde bylo mnoho cizozemských dělníků a zvláště dokud manufaktury byly záležitostí šlechtickou. Pozemková vrchnost, majíc zájem na prosperitě manufaktury, jistě spíše nutila pracovníky, v ní zaměstnané, k většímu pracovnímu vypětí, než aby je odváděla od práce vymáháním robot. Lákavého výkladu o dvojím vykořisťování vznikajícího proletariátu bude nutno se tedy pro starší dobu vzdát. Uvolnění patrimoniálního svazku

¹⁵³ N. př. ustanovení řádu pro „Cotton- und Leinwanddruckerey“ (dv. dekr. z 26. X. 1786) o učednické smlouvě (Kopetz, I. c., I., str. 119).

¹⁵⁴ Velmi dobrý doklad z vídeňských archivních fondů má Příbram (I. c., I., str. 375, pozn. 2.) — rozhodnutí z 9. I. 1790 — otec dítěte nemá být „nie mit Zwang verhalten“ k tomu, aby své děti ponechal v manufaktuře.

¹⁵⁵ Mises, I. c., str. 227 — cituje zkrácené a pozměněné znění nařízení z 18. II. 1787, dále pak novou úpravu školských předpisů z r. 1805; podobně i Kopetz, I. c., I., str. 121.

¹⁵⁶ Wildner, I. c., str. 157.

¹⁵⁷ V r. 1776 (cirkulářem z 28. III. 1776) byl vydán zákaz, aby se úředníci účastnili obchodního a manufakturního podnikání. (srv. Příbram, I. c., I., str. 231, pozn. 1. — platil snad jen pro Dolní Rakousy); takovou podnikatelkou byla Marie Zuzana v. Textor — srv. Č G Comm.

¹⁵⁸ Konskripční patent z 25. X. 1804 (Kopetz, I. c., II., § 328).

r. 1781 změnilo situaci. Poddaní vrchnostem odcházeli do manufaktur, a proto tyto naopak se snažily donucovat manufakturní dělnictvo k plnění robot, třebaš vůbec nešlo o jejich poddané, ba často ještě o cizozemce. Manufaktury a jejich podnikatelé se tak dostávali do konfliktu se zájmy místních feudálů — pozemkových vrchností.

V konkrétní otázce, zda dělníci mají robotovat či ne, se u nás uplatňovala dvě řešení, z nichž zřejmě druhé převládlo. Původně pronikalo mínění, že robotou jsou povinni jen ti dělníci, kteří jsou poddaní vrchnosti, na jejímž panství je zřízena manufaktura, po případě z nich jen ti, kteří „nejsou z důvodu společného bydlení, jako synové a dcery resp. zetové neb snachy od konání veškeré roboty osvobozeni.“¹⁵⁹ Toto bylo zvráceno fiskálním úřadem v mnohem ostřejší výsledek. Robotou jsou povinni všichni, v jednom případě s výjimkou spolubydlících, tedy i cizozemští a „cizopanští“ dělníci, pokud žijí v zemi deset let.¹⁶⁰ Ve stejné době slyšíme i o tom, že vrchnost odmítá vystavovat povolení k pobytu mimo panství svým poddaným, kteří pracovali v Praze, „dokud nezaplatí vyměřenou robotní reluici“.¹⁶¹ Soudobý autor řeší tento problém ve shodě s původním míněním a dodává, že ti dělníci, kteří jsou sice poddaní pozemkové vrchnosti manufaktury, ale bydlí v manufaktuře, nejsou rovněž robotou povinni. Zajímavé je právní odůvodnění — je nutno prý je posuzovat jako čeledí.¹⁶²

Robotní povinnost platí i pro podnikatele, pokud bydlí na panství a stal se poddaným vrchnosti, s charakteristickou doložkou, že může jako každý poslat za sebe náhradníka. Velká chuť podnikatelů robotovat z toho samozřejmě patrna není.¹⁶³

*

Závěrem není snad zbytečné ještě jednou shrnout hlavní rysy právní úpravy manufakturního stadia kapitalismu.

Právní postavení manufaktur bylo určováno individuálním aktem absolutistického feudálního státu. Zprvu byl zde privilegovaný monopol, avšak-ten byl zaměněn po odpadnutí práva k výlučné, monopolní výrobě z obsahu povoleního privilegia soustavou továrních povolení, která v sobě uchovala staré prvky privilegia poskytováním výsad a přiřadila k nim zásadu reglementace. Nezbytnou podmínkou každého většího než živnostenského provozu je totiž zvláštní státní povolení. Uvnitř této soustavy dochází k přesunu od exempcí z různých povinností vůči státu, jejichž platnost je rozšiřována na okruh nově budovaného legislativního pojmu komerční živnosti k akcentování výsadních komerčních práv, zvláště práv skladových a odbytových. Tento systém podva-

¹⁵⁹ Soupis, str. 18—19.

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ Tamtéž, str. 19.

¹⁶² Wildner, l. c., str. 271—2.

¹⁶³ Tamtéž.

zuje stále ještě plnou kapitalistickou volnost podnikatelskou a konkurenční, neboť podnikatelsky a kapitálově silný jedinec potřebuje k prosazení svých plánů na poli kapitalistické konkurence výzbroje výsad a povolení pozdně feudálního státu. Je to tím významnější, poněvadž celá první fáze již opravdu továrního kapitalistického průmyslu je ještě určována těmito zásadami. Periodizační rys nutno přiznati polovině 18. století právem. Vlna rozvoje výrobních sil odbourává nejen privilegované manufakturní monopoly, ale vážně ohrožuje i cechovní soustavu, aby zde vyústila kompromisem pojmu komerční živnosti, mezi níž a manufakturou bude mizet ostrost původních právních rozdílů. Ve shodě s tím stát zasahuje i do poměru mezi dělníkem a podnikatelem novými obecnými normami. Podtrhnouti sluší zvláště jejich policejní charakter připoutávající někdy dělníka opravdu k manufaktuře, že v mezních případech maně se vtírá příměr „*fabricae adscriptus*“. Právní obyčej, uplatňovaný na pracovní poměry manufakturního dělnictva, je zprvu směsí cechovně řemeslných tradic s čeledním právem, aby dále převládla jednotná úprava státní, cestou odstraňování právních rozdílů mezi manufakturami a novými komerčními živnostmi, při čemž účinná protiváha dřívějšího rozšiřování čeledních zásad je nalezena ve zmíněných policejně továrních předpisech.

ЮРИДИЧЕСКАЯ РЕГУЛИРОВКА МАНУФАКТУРНОГО ПРОИЗВОДСТВА У НАС В 18 СТОЛЕТИИ

Валентин Урфус

С возникновением мануфактур — конец 17-го и начало 18-го ст. — у нас связано и возникновение новых производственных отношений — возникновение капиталистического способа производства. Наряду с мануфактурой еще сохраняется достаточно мощное ремесленное цеховое производство, эта преобладающая форма феодального товарного производства. Мануфактуры возникают вне системы цехов, при прямой поддержке абсолютистического феодального государства, которое заинтересовано в развитии мануфактур, каковую заинтересованность идеологически обосновывает школа меркантилистов. Феодальный абсолютизм последних Габсбургов поддерживает мануфактурное производство прежде всего в порядке конкретного регулирования юридического положения первых мануфактур.

Развитие мануфактур в течение 18 ст. можно разделить на два периода, граница которых в общем совпадает с серединой столетия. Мануфактура первой половины — это мануфактура, принадлежащая дворянину, что объясняется упадком городских сословий и сравнительным богатством дворянства капиталами. Основой юридического положения мануфактуры в этот период является привилегия, жалуемая монархом, которая дается по преимуществу предпринимателям из среды дворянства, содержащая, наряду с освобождением рабочих от личных и общественных повинностей, лежащих на крепостном абсолютистическом государстве, в частности, и предоставление религиозной свободы, и которая дает предпринимателю право на производственную и торговую монополию. В остальном юридическая регулировка, в частности, трудовых отношений, характеризуется почти полным отсутствием каких-либо общих государственных предписаний. Юридическое положение рабочих определяется путем применения принципов, определяющих положение работников в домохозяйстве, и цехово-ремесленными традициями. В более привилегированном положении находятся иностранные рабочие, которые обычно выполняют инструкторские функции.

Во второй половине столетия мануфактуры все чаще и чаще открывают и представители недворянских слоев. В первое время юридическое положение мануфактур еще определяется индивидуальными привилегиями, но без монопольного ха-

рактера, а начиная с 80-х годов их положение определяет новая система разрешений на открытие фабрик. Наряду с привилегиями, а позже взамен их, в качестве норм, определяющих положение мануфактур, появляются общие государственные предписания. С одной стороны, это предписания, устанавливающие содержание разрешений на открытие фабрик по видам производства, а с другой, их юридическое положение косвенно регулируется новыми институтами терезианского промышленного права, а именно институтами «коммерческих» и «полицейских» промыслов; новые «коммерческие промыслы» получают ряд выгод, обычных для ранее выдаваемых для открытия мануфактур привилегий. Наконец, целый ряд предписаний уничтожает юридические отличия между мануфактурами и еще сохранившейся цеховой организацией ремесленного производства. Среди юридических предписаний этого периода особо выделяются предписания, регулирующие заключение и расторжение трудовых отношений, которые относятся к группе, так наз. промышленно-полицейских предписаний, и прикрепляющие рабочего к мануфактуре. Причиной, вызвавшей издание этих предписаний является недостаток рабочей силы, от которого в течение всего 18 века хронически страдает мануфактура.

RECHTLICHE REGELUNG DER MANUFAKTURERZEUGUNG IN UNSEREN LÄNDERN IM 18. JAHRHUNDERT

Valentin Urfus

Die Entstehung der Manufakturen in unseren Ländern um die Wende des 17. und 18. Jahrhunderts ist als die Zeit der Entstehung einer neuen d. i. kapitalistischen Produktionsweise zu betrachten. Den Manufakturen stehen als Gegensatz immer noch starke Zünfte — die überwiegende Form der feudalen Warenerzeugung — gegenüber. Die Manufakturen entstehen deswegen, außerhalb der Zünfte unter direkter Hilfe des absolutistischen Feudalstaates, welcher an den Manufakturen ein hervorragendes Interesse hat, und unter dem Einfluß seiner merkantilistischen Kameralistik, welche die ideologische Grundlage bildet. Der feudale Absolutismus der letzten Habsburger unterstützt die Manufakturерzeugung in erster Reihe durch konkrete Formen der rechtlichen Regelung der ersten Manufakturen.

Die Entwicklung der Manufakturen im 18. Jahrhundert kann in zwei Zeitabschnitte eingeteilt werden, wobei die Hälfte des Jahrhunderts in groben Rissen als der Scheidepunkt betrachtet werden kann. Die Manufakturen der ersten Hälfte des Jahrhunderts sind überwiegend in Händen des Adels, was in der Schwäche der städtischen Elemente und der relativen Kapitalübermacht des Adels begründet ist. Die Rechtsstellung hat ihre Grundlage in kaiserlichen Privilegien, die überwiegend adeligen Unternehmern verliehen werden. Diese Privilegien enthalten eine Reihe von Befreiungen der Arbeiter von persönlichen und öffentlichen Lasten und Verpflichtungen, welche die Untertanen des absolutistischen Staates belasteten, und besonders auch Freiheiten vom religiösen Zwang. Den Manufakturunternehmern geben diese Privilegien vor allem das Recht auf ein Erzeugungs- und Handelsmonopol. Auf der anderen Seite liegt in der Frage der rechtlichen Regelung, besonders der Arbeitsverhältnisse, ein absoluter Mangel an allgemeinen staatlichen Vorschriften vor. Die Rechtsstellung der Arbeiter wird einerseits durch willkürliche Applikation der Landesdienstbotenordnungen, andererseits durch die Zunft- und Handwerksüberlieferungen bestimmt. Eine bessere Stellung haben ausländische Arbeiter, die meistens in der Rolle von Instruktoren auftreten.

Seit der zweiten Hälfte des Jahrhunderts mehren sich Manufakturunternehmer nicht adeliger Abstammung. Die rechtliche Stellung der Manufakturen wird anfangs noch durch Privilegien bestimmt, aber sie haben nicht mehr den Charakter eines Monopols. Von den achtziger Jahren an wird diese rechtliche Stellung durch ein neues System von Fabriksbefugnissen neu geregelt. Neben den Privilegien und endlich an ihrer Stelle, erscheinen als Form einer rechtlichen Regelung der Manufakturunternehmungen allgemeine staatliche Vor-

schriften. Es sind das einerseits Vorschriften, die den Inhalt der Fabrikbefugnisse nach ihrer Gattung bestimmen, andererseits wird die Rechtsstellung der Manufakturen durch neue Institutionen des terezianischen Gewerberechts (Kommerzial- und Polizeigewerbe) indirekt festgelegt. Neue Kommerzialgewerbe bekommen Sonderrechte, welche durch die vormaligen Manufakturprivilegien verliehen wurden. Endlich verwischt eine Reihe von Vorschriften direkt die Unterschiede, welche bisher zwischen der Manufakturherzeugung und der handwerksmäßigen Erzeugung, die in Zünften organisiert war, bestanden haben. In den Arbeitsvorschriften dieser Periode treten besonders Vorschriften hervor, welche die Aufnahme und Auflösung des Arbeitsverhältnisses regeln. Sie gehören zu der Gruppe der s. g. Fabrikpolizeivorschriften, welche Arbeiter an die Manufaktur binden. Diese Regelung wird durch den Mangel an Arbeitskräften verursacht, an dem die Manufakturen während des ganzen 18. Jahrhunderts chronisch leiden.